

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

ԱՐՄԷՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆ, Հայաստանի պատմության լուսա-
բանումը ամերիկեան պատմագրության մեջ (ֆննական տեսու-
թիւն), Նրեւան, «Արտագերս», 1998, 258 էջ:

Ամերիկայի հայագիտական շարժումի հիմնադիրներ Վլը
համարուին բիւզանդագէտ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանը եւ միջ-
նադարագէտ Ռուբըրթ Պլէյքը¹: Ս. Տէր Ներսէսեանի «Armenian
and the Byzantine Empire» մենագրութիւնը (1945), որ լոյս տե-
սած է Հարվըրտ համալսարանի հրատարակչատունէն, կերպով
մը ԱՄՆի հայկական ուսմանց հիմնաքարը կարելի է նկատել:
Իրենց կարգին, 1949ին Պլէյք եւ իրանագէտ Ռիչըրտ Ֆրայ լոյս
ընծայած են (1954ին՝ առանձին գիրքով) Գրիգոր Ակներցիի
վերագրուած, սակայն Մաղաքիա Աբեղայի հեղինակած «Պատ-
մութիւն վասն Աղգին Նետողաց»ի անգլերէն թարգմանութիւ-
նը²: 1946ին, Նիւ Եորքի մէջ լոյս կը տեսնէր առաջին հայա-
գիտական հանդէսը («Armenian Quarterly»), Կոստան Զարեանի
խմբագրութեամբ, հրատարակուած՝ Armenian-American Cul-
tural Associationի կողմէ³: Վերջապէս, Հայկական Ուսմանց եւ
Հետազոտութեանց Ազգային Ընկերակցութեան (NAASR) գո-
յառումը 1954ին (Գեմպրիճ, Մասաչուսեթս) հիմը դրած է հա-

1. ԿԱՐՍՈՅԵԱՆ ՆԻՆԱ, «Հայագիտութիւնը ԱՄՆի մէջ» (ռուսերէն), Լրաբեր
հասարակական գիտութիւնների, 10, 1971, էջ 23-24, տե՛ս նաեւ ԳՈՒ-
ՅՈՒՄՃԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ, «Հայագիտութեան մերկան արտասահմանի մէջ»,
Շիրակ, Հոկտեմբեր 1972, էջ 42:
2. DER NERSESSIAN SIRAPIE, *Armenia and the Byzantine Empire*,
Cambridge (Mass.), 1945; BLAKE R. P. and FRYE R. N., *History of the Nation
of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akanc'*, Cambridge (Mass.), 1954.
3. Տե՛ս ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, Կոստան Զարեանի շուրջ, Անթիլիաս,
1998, էջ 401-427:

յազգիտական մնայուն ամպիրոններու ստեղծումին յաջորդ տասնամեակին: 1962ին, ակնարկելով Հարվըրտի Հայագիտական ամպիրոնի հաստատումին, տեղւոյն Միջին Արեւելեան Ուսմանց Կեդրոնի վարիչ Համիլթըն Կիպ տեղին ընդհանրացում մը կը կատարէր.-

«[Անոր] առաջին պարտականութիւնն է Հայագիտական ուսմանց մակարդակը վերականգնել եւ բարձրացնել Արեւմուտքի մէջ: Մասնագէտներու փոքր խումբէ մը զատ, քիչեր տեղեակ են թէ վերջին տասնամեակներուն ո՞ր աստիճան ետ մնացած է Հայագիտութիւնը ուսման յարակից մարզերուն մէջ արձանագրուած ընդհանուր յառաջդիմութեան նկատմամբ»⁴:

Վերջին տասնամեակներու ընթացքին, կացութիւնը հիմնովին փոխուած է, ուր դեր խաղացած են մնայուն ամպիրոններու բացումը, մասնագէտներու սերունդի յառաջացումը, մեծաթիւ հաստոյներու հրատարակութիւնը, մասնագիտական ընկերութեան մը հիմնումը (Society for Armenian Studies), պարբերականներու լոյս ընծայումը, եւայլն: 1985ին Յակոբ Ներսոյեան ԱՄՆի Հայագիտութեան ծաղկումի հետեւեալ նախապայմանները կը շեշտէր⁵.

ա) Ամերիկեան ընկերութեան բազմազգ բնոյթը:

բ) Հայաստանի մէջ կատարուող Հայագիտական աշխատանքը:

գ) Ամերիկահայ գաղութի տնտեսական բարգաւաճումը:

դ) Ամերիկահայ համալսարանաւարտ նոր սերունդի գոյութիւնը:

Այս աշխատանքը իր ազդեցութիւնը ունեցած է նաեւ ակադեմական աշխարհի մէջ, ուր ներկայիս Հայագիտութիւնը աւելի մօտէն ճանչցուած է ու վկայակոչուած՝ զիտական յարակից տարբեր ոլորտներու մէջ: Միաժամանակ, նաեւ ունեցած է իր բարդութիւնները եւ հարցերը, որոնք մինչեւ օրս չեն քննարկուած ու լուծուած⁶: Անոնց կարգին է Հայաստանի Հայագիտութեան հետ յարաբերութիւններու ոլորտը, որ թէեւ 1950ական թուականներու վերջերէն սկսած է զարգանալ, ունեցած է ոլորուն ընթացք մը: Եթէ մինչեւ 1991՝ ընթացքը քիչ թէ շատ կան-

4. SIR HAMILTON GIBB, "Harvard University and Armenian Studies", Bulletin for the Advancement of Armenian Studies, Autumn-Winter 1963, p. 1.

5. NERSOYAN HAGOP J., "Armenian Studies in the Next Decade: Observations and Reflections", Journal of Armenian Studies, Spring-Summer 1985, p. 2-3.

6. Տե՛ս 1997ի Գոյումպիա համալսարանի կլոր սեղանի արծարծումները (LIMA VINCENT, "The Next 1.5 Million. A Panel Discussion on Armenian Studies in the United States", Armenian Forum, Spring 1998):

խատեսելի ու հակադրելի բնոյթ ունենլ՝ խորհրդային գիտութեան բրգաձեւ ու ղեկավարեալ կառոյցի բերումով, վերջին տասնամեակի ղէպերը որոշակի փոփոխութիւններ մուծած են հորիզոնական յարաբերութիւններու որակին մէջ:

Արդարեւ, մինչ տեղեկութիւնները հիմա կրնան անարգել հոսիլ, այդ չի՛ պատահիր ինչպէս պէտք է՝ կապի դժուարութեան, լեզուական անբաւարարութեան թէ գիտաւորեալ անտեսումի բերումով: Հինի փլուզումէն բխած են անապահովութեան, գաղափարախօսական վերափոխութեան, գերակայութեան զգացումի թէ կամաւոր մերժումի վիճակներ, որոնք բնորոշ են անցումային շրջաններու: Վերջապէս, հայագիտութեան դերի, ակադեմական մերձեցումներու, գիտական մեկնաբանութիւններու, մեթոտաբանական հարցերու մասին տարակարծութիւններ կան: Այս բոլորը կը վերաբերի թէ՛ Միացեալ Նահանգներու (Արեւմուտքի, ընդհանրապէս) եւ թէ՛ Հայաստանի հայագիտական մտքին:

Ամերիկեան հայագիտութեան մէջ ոչ-ազգայնական յստակ միտում մը ներկայ է, որ մերթ կը դառնայ «բացակայութեան» մը պատրուակը: Այսինքն, գիտական կեցողածքը «նեղ» ազգայինը շրջանցելու հետ կը նոյնանայ, մոռնալով, որ աշխարհասփռ ժողովուրդի ու կենդանի աշխարհագրա-քաղաքական իրականութեան մը մասին կը խօսուի: Գիտական բարձր մակարդակը իր դարձերեսը ունի. հայկական փորձառութեան իւրայատկութիւնը անոնս չընել: Եթէ հայագիտութիւնը նաեւ Մփիւռքի մէջ ազգային ինքնութիւն կառուցելու միջոց է՝, պէտք է բարձր գիտականութեան ու անոր արմատ տուող հաւաքակա՜նութեան հաշուառումով զարգանայ: Ասիկա չի՛ նշանակեր գիտութիւնը զոհել ազգային հաշիւներու ի խնդիր, ինչ որ փաստերու կեղծումին կրնայ առաջնորդել: Ոչ ալ կը նշանակէ, որ ազգայինը պիտի զոհուի չոր ու ցամաք, ապամարդկային գիտութեան մը սիրով:

Նման խնդիրներ, ուղղակի թէ անուղղակի կերպով, ընթերցողին մէջ կը ծագին Արմէն Այվազեանի բանավիճային գիրքը փակելէ յետոյ: Հեղինակը հայրենի գիտութեան նոր սերունդի անուններէն է: Ունի երկու այլ հատորներ («The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal», 1997, եւ «Ղարաբաղեան հակամարտութեան կարգաւորումը եւ Հայաստանի ռազմավարական անվտանգութիւնը», 1998), եւ Ժ. Դա-

7. KOUYMJIAN DICKRAN, "The Purpose and Direction of Armenian Studies in Diaspora", Հայ Ընտանիք, Յունուար-Փետրուար 1981, էջ 47:

րու հայոց պատմութեան մասնագէտ է: 1992–1994ին քաղաքական պաշտօններ վարելէ ետք, գիտաշխատող ու դասախօս եղած է կարգ մը հաստատութիւններու մէջ:

Պատկառելի մատենագիտութեան վրայ կառուցուած գիրքը, տեղին գիտողութիւններու կողքին, ամերիկեան հայագիտութիւնը դատած է կանխակալ չափանիշով – հայագիտութիւնը պէտք է ծառայէ ազգային շահերու, ինչ որ յառաջ բերած է սխալ բանաձեւուած կամ անապացոյց փաստարկներու ու անհիմն մեղադրանքներու կարեւոր բաժին մը:

Յեղինակին դրոյթը արդէն ներկայացուած է ներածութեան մէջ, – «Հայոց պատմութիւնը Հայաստանի ռազմավարական պաշարն է: Այն պարունակում է կայուն պետութիւն եւ հասարակութիւն կերտելու զարմանալի ամուր հիմք, որ է՝ հայկական չորսհազարամեայ քաղաքակրթութիւնը եւ նրա արդիւնք հանգիսացող հայոց զօրեղ, ընդգծուած իւրօրինակ ինքնութիւնը: (...) Մենք եւս (...) ազգային–պետական բարդ խնդիրների ճիշտ լուծումները գտնելու գործում կը խաղափենք, եթէ տէր չկանգնենք մեր անցեալին եւ նրա հոգեւոր հարստութիւններին, չարժեւորենք նրանց կարեւորութիւնը Հայաստանի ազգային անվտանգութեան համար: (...) Աճող հայ սերնդի հայրենասիրական–քաղաքացիական դաստիարակութիւնն ապահովող, ազգը միակերպ ու համախմբող միակ ճանապարհն անցնում է մեր արմատների խորը եւ ճշմարիտ ճանաչման միջով»⁸:

Յստակ է, անշուշտ, առաջադրանքը. – Հայոց պատմութեան օգտագործումը որպէս ազգային հիմք, ազգային ապահովութեան գեւեղ եւ ազգային դաստիարակութեան միջոց:

Կասկած չկայ, որ այս օգտապաշտ մօտեցումը մաս կը կազմէ որեւէ ազգ–պետութեան գաղափարախօսական ծրագրին: Յիշենք Փրանսացի պատմաբան Մ. Ֆեռոյի «Պատմութիւնը ինչպէ՞ս կը պատմուի երախաներուն՝ ամբողջ աշխարհի մէջ» հատորի մէկ գլուխին գիպով կտրագիրը՝ «L’histoire, sauvegarde de l’identité nationale dans l’Arménie», որուն տակ կը նշէ երեք պատմամիտներու գոյութիւնը՝ հայրենական, սփիւռքեան եւ համաշխարհային «vulgata», գիտել տալով, որ ապահով է, թէ վերջինս աւելի իրական կամ օրինական ըլլայ⁹: Վերջին հաշուով, եթէ հայերը

8. ԱՅՎԱՋԵԱՆ ԱՐՄԷՆ, Հայաստանի պատմութեան լուսաբանումը ամերիկեան պատմագրութեան մէջ, Երևան, 1998, էջ 8–9: Այսուհետեւ, բոլոր յղումները կը կատարուին բնագրին մէջ:

9. FERRO MARC, *Cómo se cuenta la historia a los niños en el mundo entero*, Buenos Aires, 1993, p. 15 (բնագիրը 1981էն է): Այս իմաստով, բնորոշ է «Արմէնփրէն»ի լուրը, թէ Հայաստանի մէջ աշխարհի պատմութեան նոր

«յիշողութեան համայնք» մըն են, պատմութիւնն է հայոց ինքնութեան որոշիչ տարրը¹⁰:

«Ինքնութեան պահպան»ի մօտեցումը, սակայն, յղի է վտանգներով: Ազգայինի ու ազգայնականի շատ փխրուն սահմանը մեր բարդ իրականութեան մէջ մեծ դիրութեամբ կրնայ անտեսուիլ. ինչ որ անճիշտ եզրայանգումներու կրնայ մղել: Ցաւօք, այդ անտեսումը յաճախ ցցուած է Այվազեանի շարադրանքին մէջ եւ որոշ չափով արժեգրկած՝ իր ըսելիքը:

Հեղինակը դարասկիզբէն եկող արեւմտեան թրքամէտ ու «պատմաշինարար» թուրք-ազերի ուժեղ կեցուածքի մը գոյութիւնը կը նշէ: Սեղաթիւրումը հայոց պատմութեան դէմ կը բանի, որուն լծակից է «ըստ իրեն» ԱՄՆի «կեղծ-հայագիտութիւնը», որուն հայաստանեան հայագիտութիւնը չէ կրցած հակադռել կարգ մը պատճառներով (արեւմտեան լեզուներու անբաւարար իմացութիւն, արեւմտեան հայագիտութեան հանդէպ անքննադատ վերաբերում, խորհրդային հասարակագիտութեան կղզիացում, մասնագէտներու քաղաքագիտական կազմաւորումի պակաս, եւայլն) (էջ 10-16): Մէկ խօսքով, իր յիշած հեղինակներու (Ռոնըլդ Սիւնի, Նինա Կարսոյեան, Ռոպրթ Թոմսըն, Ճէյմզ Ռասըլ, Լեւոն Աւտոյեան, Փիթըր Քաուի, Ճորժ Պուռնուսթեան) գիտական աշխատանքը Սթէնֆորդ Շոյերու, Ճասթին Մաք-Քարթիններու կամ Հիթ Լօուրիններու «գիտական» աստիճանին նոյնացած է:

Ռ. ՍԻՒՆԻ «ՀԱՅԵԱՑԶ ԴԷՊԻ ԱՐԱՐԱՏ»Ը

Ազգայնականութեան ընթացիկ տեսութիւններ «ազգ»ի գաղափարի ծագումը կը դնեն ԺԹ. դարուն, ու այդպէս է, որ Ռ. Սիւնի կը կարդայ հայոց նոր պատմութիւնը իր «Հայեացք դէպի Արարատ» հատորին մէջ¹¹: Իր գիրքի առաջին մասին մէջ, Այ-

դասագիրքեր պիտի տպուին՝ հայ հեղինակներու ջանքերով, եւ թէ ըստ կրթական Բարենորոգումի Կեդրոնի տնօրէն Վ. Մարտիրոսեանի. «աշխարհի պատմութիւնը պէտք է ուսումնասիրուի տուեալ երկրի մը տնտեսական, քաղաքական եւ աշխարհաքաղաքական շահերու ծիրին մէջ, եւ այս տեսանկիւնի լոյսին տակ, պատմական փաստերու մեկնաբանութիւնը օտար պատմաբաններէ անընդունելի է» ('Armenians to rewrite world history their way', Armenpress, 3 April 2000. Ընդգծումը մերն է):

10. FOSS CLIVE, 'Armenian History as Seen by Twentieth Century Turkish Historians', Armenian Review, Spring-Summer 1992, p. 1.

11. Հմմտ. SUNY RONALD G., *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington, 1993, p. 1-30: Գիրքին յղումները այսուհետեւ կը նշուին շարադրանքի ընթացքին:

վազեան ձեռք կը զարնէ այդ դործին, որուն նպատակը, ըստ իրեն, այս պարբերութեան մէջ կը խտանայ. —

“An essentialist view of Armenians --that as a people they have always and everywhere possessed a core of discernible, ethnically determined qualities-- has been for political nationalists the basis for their political ideology: the continuous existence of the Armenians as a historic people, their origins in the Armenian plateau, arms them with the right of self-determination, nationhood, and a historically sanctified claim¹² to the territories that constitute Armenia” (Looking, p. 4-5):

Ընդգծուած տողերը, զորս Այվազեան չի թարգմաներ, կ'ակնարկեն «էպալաշտութեան», այսինքն, ենթադրել որ ի հնուց անտի, ամէնուրեք, հայերը ազգային անփոփոխ նկարագրի տէր մէկ հաւաքականութիւն եղած են¹³: Սիւնի ասիկա կը համարի «a collection of beliefs» («հաւատալիքներու հաւաքածոյ մը»), զոր պէտք է «տարբազադրել» (decompose) «զգուշութեամբ» եւ «ներդրանկատութեամբ»:

«Սիւնիի վերը շարադրած նպատակն ինքնին բաւարար է նրա երկը հակագիտական համարելու համար», կը վճռէ հեղինակը (էջ 21): Այս կանխադրոյթը ծանր կը կշռէ իր դատումներուն վրայ: Արձագա՞նգ՝ խորհրդային գաղափարական միահեծանութեան, որ «հակագիտական» կը նկատէր մարքսեան «collection of beliefs»-ին հակառակ ամէն կարծիք:

Օրինակ, ըստ Սիւնիի, «նախահայերը՝ հնդեւրոպական լեզու մը խօսողներ, Արեւելեան Անատոլիա՝ Հայկական լեռնաշ-

12. Այվազեան “sanctified” («սրբազործուած») թարգմանած է «վաւերացուած»: Սակայն, Սիւնի կը շեշտէ ազգայնականութեան բնորոշումը որպէս «էպալաշտ» հայեացք մը, որ կրօնական ձեւ կ'առնէ, ահա պատմութեան «սրբազործումը», որ վաւերացումէ մը շատ աւելի նշանակալից է՝ յաշտ այդ հայեացքին, որ այսպէսով անքննադատելիութեան պատմուճան մը կ'առնէ իր վրայ:

13. Ամբողջովին չփխտելով ծնագիտական (genetic) կապի գոյութիւնը, Սիւնի հակամէտ է կարծելու, որ «արդի հայերը արդիւնք են ցեղային (ethnic) միախառնումի, աւելի քան Ուրարտուի կենսաքանական զտարին ժառանգորդներ» (Looking, p. 7): Ան լռելիայն կը հակադրուի Ի. Դիակոնովի պնդումին, թէ հայերը ուրարտացիներու «կենսաքանական ժառանգորդներ» են (հմտ. DIAKONOFF IGOR, *The Pre-History of the Armenian People*, Delmar, 1984, p. 127): Այվազեան «գենետիկ միատարրութիւնը» կը փաստարկէ (էջ 26-31), դիմելով Բրիտանական Հանրագիտարանի հինցած 1961ի տպագրութեան (Ա. տրպ. 1929) եւ այլ աղբիւրներու: Արդի հայոց զննումը ցոյց կու տայ, որ «Հային կարելի է դիւրութեամբ ճանաչել հեռաւոր եւ օտար երկրներում» (էջ 28) պնդումը չափազանց լաւատեսական կը հնչէ:

խարհ, Բ.Ա. Յրդ դարու կէսերուն զաղթեցին ճիշտ ուրարտական կայսրութեան անկումէն ետք» (Looking p. 7): Կ'երեւի, թէ հեղինակը «դասագրքային» տեսակէտ մը որդեգրած է: Այս-ըստ Այվազեանի- «վաղուց հնացած տեսութիւնը» (էջ 23) կ'արծարծուի արեւմտեան հեղինակաւոր գիտնականներու կողմէ, որոնք վերապահ են հնագիտական սաղմնային հաստատում ունեցող, գերազանցօրէն պատմալեզուական վերլուծումներու նկատմամբ¹⁴: Անձնապէս կողմնակից ըլլալով հայախօս տարրի՝ ուրարտական շրջանը զգալապէս կանխող երեւումի մը, հարկ է նշել, հակառակ Այվազեանի զուսպ, բայց անթաքոյց խանդաւառութեան (էջ 24), որ Գամկրելիձէի ու Իվանովի են Գոլին Ռենֆրիուի հնդեւրոպական նախահայրենիքի առաջաւորասիրական տեսութիւնները գիտական լուրջ քննադատութեան ենթարկուած են¹⁵:

Միւս կողմէ, Արեւելեան Անատոլիոյ ու Հայկական լեռնաշխարհի հաւասարումը¹⁶ թուրք պատմագրութեան հաստատած ու արեւմտեան գիտութեան փոխ առած նորաճեւութեան կը հետեւի՝ Անատոլիան այժմու Թուրքիոյ նոյնացնելու, թէեւ մինչեւ վերջերս ան կը նոյնանար Փոքր Ասիոյ հետ, արեւելեան սահման ունենալով Տփրատ գետը¹⁷: Միւնի քայլ մը անդին զացած է՝ Արեւելեան Անատոլիան ամբողջ (Արեւմտեան ու Արեւելեան) Հայաստանին նոյնացնելով (էջ 22-23):

14. Հմմտ. BURNEY CHARLES, "The Indo-European Impact on the Hurrian World", in T. L. Markey and John A. C. Greppin (eds.) *When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*, Ann Arbor, 1990, p. 49: Թրքական «հայկական» պատմագրութեան իր առարկայական քննադատականին մէջ, Գ. Ֆոս այս տեսակէտը կը համարի "generally agreed" (Foss, op. cit., p. 2).
15. Տե'ս, օրինակ, MALLORY J. P., *In Search of the Indo-Europeans*, New York, 1992, p. 178-182.
16. Հմմտ. GARSOIAN NINA, "The Emergence of Armenia", in Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. I, New York, 1997, p. 37, որ «հայկական բարձր շրջանները» ("the Armenian highlands", ո'չ թէ «Հայկական լեռնաշխարհը») (էջ 23) մոծած է Անատոլիոյ մէջ: Ճորճ Պուռնուիսեան «Փոքր Ասիա» կամ «Անատոլիա» կը գործածէ՝ ակնարկելով ներկայ Թուրքիոյ տարածքին, ի շարս այլ եզրերու, «ինչպէս կ'օգտագործուին ներկայ լրատփեւներու կողմէ» (Հմմտ. BOURNOUTIAN GEORGE, *A History of the Armenian People*, vol. I, Costa Mesa, 1997, p. xvi).
17. Հմմտ. "Asia Menor", *Diccionario Enciclopédico Salvat*, vol. II, Barcelona, 1954, p. 453 (սպաներէն հեղինակաւոր հանրագիտարան): Այվազեան յատուկ ենթաբաժին մը նուիրած է այս հարցին՝ «Հայաստանի նենգափոխութիւնը Անատոլիայով» (էջ 37-40), որ Միւնին կը մեղադրէ թրքական հայեցակէտերը կրկնելու յանցանքով:

Նոյն էջին վրայ, ամերիկահայ պատմաբանը կը կատարէ հետեւեալ հաստատումը.

“Up to the reign of the great King Tigran (95-55 B.C), Armenians were in the process of original social and linguistic formation. The Proto-Armenians became an identifiable group with their own Iranian-style tribal structure and borrowed paganism” (*Looking* p. 7).

Բացառանշական նշաններ կցելով “original” («սկզբնական»), “Iranian-style” («իրանական տիպի»), “tribal” («ցեղային») եւ “borrowed” («փոխառուած») բառերուն, Այվազեան շեշտօրէն կը քննադատէ զանոնք, հարց տալով, թէ ինչպէ՞ս գաղթական հայերը 450 տարուան ընթացքին կրնային իրանական տիպի ցեղային կառոյց մը որդեգրել, ինչպէ՞ս է, որ նախահայերը սեփական հեթանոսութիւն չունէին, եւ ինչպէ՞ս է, որ հայերը ճանաչելի խումբ դարձան Բ. Ա. Ա. դարուն, երբ չորս դար առաջ արդէն յիշատակուած էին Հեկատէոսի, Բեհիսթունի արձանագրութեան, Հերոդոտոսի եւ Քսենոփոնի կողմէ (էջ 25-26):

Հեղինակը իրաւացիօրէն կը մերժէ զուտ «փոխառեալ հեթանոսութեան» գոյութիւնը: Հայոց հին կրօնքը, վերականգնումի եւ մեկնաբանութեան ակնյայտ դժուարութիւններու հակառակ, չի կրնար «փոխառուած» համարուիլ: Յունական եւ իրանական դիցարաններու հետ համադաւանութեան (syncretism) յայտնի փաստերը ցոյց կու տան, որ կը զտնուինք նոյնացումի եւ ո՛չ անպայման փոխառութեան հոլովոյթի մը առջեւ: Իրանական անուն կրող Արամազդ, Անահիտ կամ Միհր աստուածութիւնները բովանդակութեամբ, համազօր չեն իրանական իրենց նախատիպերուն. երեւոյթը աւելի բարդ է, քան պարզ փոխառութիւնը¹⁸:

18. Կարոյեան, Ռասըլ եւ այլք հին հայոց աշխարհահայեացքի ու ընկերութեան իրանական տարրերը լայնօրէն ուսումնասիրած են: Անոնց աշխատութեանց մէջ ստոյգ եզրակացութիւններու բաժին մը կայ, ինչպէս եւ, երեւմ, անհարկի «իրանացում» մը: Փաստ է, որ աւելի քան հազարամեայ քաղաքական տիրապետութիւնն ու ազդեցութիւնը չէին կրնար աննկատ անցնիլ: Համաձայն ենք Այվազեանի, թէ «չեչետել հայ մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան իբր լիակատար ածանցեալութիւնը իրանական եւ, փոքրինչ պակաս չափով, բիւզանդական ազդեցութիւններէն» (էջ 190-191) միակողմանի ուղղութիւն մը կրնայ ըլլալ, բայց անկէ բխեցնել, որ «հայկական ողջ մշակոյթը եւ նոյնիսկ հայերին իրանիզացուած յայտարարելը քաղաքական ենթատեքստ ունի» (էջ 192). «քրիստոնեայ աղբբջանցիներ» (= Արցախի հայեր) եւ «չեռնային թուրքեր» (= Թուրքիոյ քիւրտեր) պիտակումները կցելով, կը նշանակէ, ըստ անգլերէն ասացուածքին, “to throw out the baby with the bathwater”.

Սակայն, միևնույն շարժումները կը բխին թիրիմացութենէ կամ թիրըմբոնումէ: Ք.Ա. Ե. դարու եւ Ա. դարու հայերու նոյնացումը կ'անտեսէ ցեղային (ethnic) գիտակցութեան զարգացումը՝ օրինակ, Նալդիթայի որդի Արախայի (հայրը՝ ուրարտացի, զաւակը՝ հայ) եւ Արտաւազդ Բ.ի «հայկականութեան» չափերը բոլորովին տարբեր էին, ինչ որ մաս կը կազմէ Սիւնիի նշած «ընկերային եւ լեզուական սկզբնական կազմաւորումի հոլովոյթին»: Իսկ «ճանաչելի խումբ»ի յղացքը որոշ բերեղացումի կը հասնի քրիստոնէական դարաշրջանի արշալոյսին, ինչպէս կը տեսնուի Ստրաբոնի «բոլորը միալեզու դարձան» հաղորդումէն¹⁹:

«Իրան տարիպ» կառոյցը կապ չունի գաղթի հարցին հետ: Նախ, 450 տարին բաւ էր, որ հայերը իրանական տիպի ընկերային կառոյց մը որդեգրէին, Աքեմենեան ասելի քան երկդարեայ տիրակալութենէ ետք²⁰: Երկրորդ, անկարելի է նշել հընդերոպական հասարակաց ակերէ բխած ընկերային կազմակերպութեան որոշ ծագումնային ընդհանրութիւններ:

Այվազեանի համաձայն, Սիւնի «բոլորովին անպատեհ» (էջ 26) կը հաստատէ, թէ Ք.Ե. Դ. դարուն «կարելի է ըսել, թէ հայերը կազմած են եզակի, զատորոշելի ցեղա-կրօնական համայնք (...) Երկրորդ դարու հեղինակները արդէն կը վկայեն առասպելներու, յուշերու, արժէքներու եւ խորհրդանիշներու կառոյցի մը գոյութիւնը (...)» (Looking, p. 8): Արդարեւ, Ք.Ա. Ա. դարուն կազմաւորուած հայութիւնը ինքնութեան որակական փոփոխութիւն մը կ'արձանագրէ, քրիստոնէութեան որդեգրումի բերումով, որ գիրերու գիւտով անճանաչելի պիտի դարձնէր հայը՝ Մեծն Տիգրանի շրջանի հայու բաղդատմամբ:

Ընդունելով հանդերձ, որ ինքնութիւնը մնայուն կերտումի հոլովոյթ մըն է եւ ո'չ թէ անշարժ փիճակ մը, նշելի է, որ Ե. դարու հեղինակներու վկայած «կառոյցը» հասարակ բան մը է ամենեւին: Ըստ Ստեփան Աստուրեանի, անոնք ազգային արդի գիտակցութեան էական տարրերը կը ցոլացնեն²¹, իսկ Ճ. Ռասըլ

19. Տե՛ս ՍԱՐԳՍԵԱՆ ԳԱԳԻԿ, «Ինֆոնոքիւմ եւ կողմնորոշում. Մեծ Հայքի վերելի շրջան», Ինքնութիւն, 1, 1995, էջ 92-95:

20. Այսպէս, ոչ-հնդեւրոպացի տեղաբնիկ սկանները իրենց դիցաբանութեան եռապաշտօն գաղափարախօսութեան տարրերը հարեան հնդեւրոպացի եկուոր պլաններէն (օտերու նախնիները) փոխ առած են (տե՛ս CHARACHIDZE GEORGES, *La mémoire indoeuropéenne du Caucase*, Paris, 1987).

21. Տե՛ս ASTOURIAN STEPHAN, "In Search of Their Forefathers: National Identity and the Historiography and Politics of Armenian and Azerbaijani Ethnogenesis", in Donald V. Schwartz and Razmik Panossian (eds.), *Nation-*

զրած է, թէ Հայկական ինքնասահմանումի եզրերը կրնան բացառութիւն նկատուիլ, գուցէ մարտահրաւէր՝ արդէ ազգայնականութեան եւրոպակեդրոն ծագումի եւ Ասիա սփռումի դրոյթին²²:

Միւնիխի Հաստատումը, թէ միայն մէկ անգամ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը «միակ Հայ տիրակալի» (այսինքն՝ Մեծն Տիգրանի) տակ եղած է (Looking, p. 214)²³, թրքական աղբիւրէ՝ Բեամիւրան Կիւրիւնէ բխեցուած է (էջ 36-37): Ասիկա ճիշտ չէ, որովհետեւ Կիւրիւն կ'ըսէ, թէ Հայերը անկախութիւն վայելած են (միութեան մասին չի խօսիր) Մեծն Տիգրանի ժամանակ միայն: Ի դէպ, այն ատեն իսկ լեռնաշխարհը մնացած չէր, քանի որ Փոքր Հայքը Պոնտոսի մաս էր: Այվազեան կը յիշէ, որ «Հայոց Արտաշէսեանների եւ Արշակունիների օրօք Հայկական լեռնաշխարհը գրեթէ լիովին ներառնուած էր» (էջ 37, ընդգծումը մերն է) Հայաստանի պետականութեան մէջ:

Այվազեան առանցքային կը նկատէ ԺԶ.-ԺԹ. դարերու Հայութեան վիճակի Միւնիխի մեկնաբանութիւնը եւ առ այդ 40 էջ կը տրամադրէ անոր: Ան, Հեգնականօրէն, «գրանդիոզ մաքեր» (էջ 42) կը համարի հետեւեալ պարբերութիւնը.-

«Այսօր շատ Հայերի համար դժուար է ընդունել այն դրոյթը, որ Հայերը ոչ միշտ (եւ ո'չ մշտապէս) են գիտակցել, որ եղել են իւրայայտուկ եւ պատմականօրէն նշանաւոր ազգ, կազմել են

alism and History: The Politics of Nation Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia, Toronto, 1994, p. 70-71.

22. RUSSELL JAMES, "Nina Garsoian, *The Epic Histories*" (book review), *Journal of the Society for Armenian Studies*, vol. 5, 1990-1991, p. 199: Վերջերս, անգլիացի աստուածաբան Ատրիան Հասթինգզ իր "The Construction of Nationhood" ի մէջ ցոյց տուած է, որ ազգերու գոյութիւնը մինչեւ Միջնադար եւ անգամ՝ սուրբգրային ժամանակ կը հասնի: Ըստ իրեն, Հայաստանի ու Եթովպիոյ մէջ ընդիլ լեզուով կրօնական աւանդութեան գոյութիւնը ժողովուրդին թոյլատրած է իր ինքնուրոյնութիւնը սահմանել: Ս. Գիրքը զէթ քրիստոնէութեան «ազգի նախնական ընտրութիւն» տուած է, թեւադրելով, որ ժողովուրդը մը կրնայ ինքզինք դիտել որպէս թէ՛ ընտրեալ եւ թէ՛ առանձնացած: Առանց այս երկու յատկանիշներուն, «ազգեր ու ազգայնականութիւններ, ինչպէս կը ճանչնանք զանոնք, երբեք պիտի չկարենային գոյութիւն ունենալ» (FENYVESI CHARLES, "Theologian Suggests Nations Precede Nationalism", RFE/RL, November 23, 1998).

23. Հեղինակը կը հետեւի այն հոսանքին, որ պատմական Հայաստանը սոսկ ազգայնական ցնորքի կը վերածէ (տե՛ս ZEKIYAN BOGHOS LEVON, "Lo studio delle interazioni politiche e culturali tra le popolazioni della Subcaucasia: alcuni problemi di metodologia e di fondo in prospettiva sincronica e diacronica", *Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secolo IV-XI)*, Spoleto, 1996, p. 443-444).

եզակի մշակոյթ ունեցող լեզուական եւ կրօնական նոյն յարակցութեամբ համայնքի մի մասնիկը: (...) Սակայն երբ աւելի մօտից ենք քննում հայերի վաղ նորագոյն պատմութիւնը, յայտնաբերում ենք, որ մինչեւ 19րդ դարի վերածնունդը շատ հայեր, եթէ ոչ նրանց մեծամասնութիւնը, բացի սաղմնայինից՝ կորցրել էին իրենց հայ լինելու մասին ամբողջ գիտակցութիւնը, յատկապէս բուն Հայաստանում: Երբ հայերը մտնում էին իրենց երրորդ հազարամեակը, հայկական մշակոյթից եւ գիտակցութիւնից մնացել էին գրեթէ միայն լեզուն եւ կրօնը, սրանք էլ աղճատուած վիճակում» (Looking, p. 55)²⁴:

Այդ «շատ հայերի» մաս կը կազմէ Այվազեան, սակայն միեւնոյն գաղափարները յայտնուած են ժԹ. դարուն, օրինակ, Բաֆֆիի «Ոսկեթիւղի» մէջ. –

«Չը գիտէինք, որ կրօնը, մեր կարծիքով՝ այդ ազգային հաստատութեան նեցուկը, խորտակուել է, եւ նրա տեղ մնացել են հոյակապ վանքերի եւ եկեղեցիների աւերակներ միայն: Չը գիտէինք, որ լեզուն, ազգային այդ սրբազան ժառանգութիւնը, կորել է հայ մարդու բերնից, եւ այսօր խօսում է նա կա'մ քրդերէն եւ կա'մ թուրքերէն: (...) Մի խօսքով, մենք ոչինչ չը գիտէինք, մենք այժմեան Հայաստանի մասին խիստ անորոշ եւ խիստ մթին տեղեկութիւններ ունէինք, եւ տակաւին յայտնի չէր մեզ, թէ հայերից մնացած այժմեան ցիր ու ցան փշրանքները, դառն հանգամանքների պատճառով, ստրկութեան ծանր լծի տակ, այն աստիճան ալանդակուել են, որ կորցնելով իրանց լաւ յատկութիւնները, սեպհականել են մի ցած, փոքրօգի, երկչոտ եւ նենգամիտ բնաւորութիւն»²⁵:

Որպէս հիմնաւորում, Սիւնի կը վերաշարադրէ բաժին մը Յովսէփի էմինի Արեւմտեան Հայաստան ուղեւորութենէն, որուն վրայ որոշ եզրակացութիւններ կ'ընէ. –

ա) Հայերը իսլամական տիրապետութեան համակերպած էին, զայն նկատելով Աստուծոյ պատիժ, եւ սպասելով երկնային արդարութեան կամ մեսիանական գալուստի մը²⁶:

բ) Անոնց կրաւորական դիրքը կը բխէր տկարութենէ, եւ քաջալերուած էր իշխանութեան, յատկապէս՝ եկեղեցականներու կողմէ (Looking p. 55-56):

24. Ընդգծումը բացակայ է Այվազեանի Թարգմանութենէն (էջ 41):

25. ՐԱՖԻՅԻ, Խնձր, Ջալալէթքիմ, Վիեննա, 1805, էջ 175:

26. Այվազեան (էջ 68–71) իրաւացիօրէն կը քննադատէ Սիւնիի սխալ մեկնաբանութիւնը՝ էմինի գիրքի մէջ եղած «հայ ազատագրական լեզուն»-ի ու Ս. Ներսէսի տեսիլքին (Lookin, p. 56):

Այվազեան, մէջբերելով Յակոբ Ուշմանեանի արեւմտահայերէն թարգմանութենէն²⁷, կը փորձէ ցոյց տալ, որ Սիւնի աղաւաղած է էմինի իր վերաշարադրանքը՝ միտումնաւոր յարմարեցումով: Ան ժխտած կ'ըլլայ հայերու ազատագրական նկերտումները, անտեսելով «Սասնայ ծռեր» հերոսավէպի փաստը եւ Սիւնիքի ու Ղարաբաղի ազատամարտը, վերջինս՝ դիտաւորեալ կերպով, «Պաղ Պատերազմ»ի եւ յետխորհրդային ծիրին մէջ հայ-ռուսական ռազմա-քաղաքական համագործակցութեան չանդարդառնալու նպատակով (էջ 72-77)²⁸:

Սակայն, Դաւիթ Բէկի ու մելիքներու հերոսամարտը զարգացած է Արեւելեան եւ ո՛չ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, իսկ հայ-ռուսական գործակցութեան այդ փուլը անպտուղ եղաւ, քանի որ 1724ին Պետրոս Ա. իր զօրքերու յառաջնադասքը կասեցուց՝ Կասպից ծովու եզերային շրջանները գրաւելէ ետք: Հայերը առանձին մնացին թուրք թշնամիին դէմ: Յարմար նիւթ մը կ'ըլլար «ռուսական օրիէնտացիա»ն ժխտող պատմաբանի մը: Եթէ չէ եղած -Այվազեանի նկատողութիւնը ճիշտ է (էջ 73)-, ուրեմն պատճառները պէտք է փնտռել այլուր:

Էմինի խօսքերու առթած ոգեւորութիւնը հայ գիւղացիներուն մէջ -զոր Սիւնի չի յիշեր, առիթ տալով նոր կշտամբանքի (էջ 66-68) - ցոյց կու տայ, որ ազատասիրութիւնը ողջ էր, սակայն կ'ապրէր հոգիներու խորը -համտ. հայկական գիւղի տարբեր մտայնութիւնները «Ոսենթը»ի մէջ-, եւ կը մնար փոքրամասնութեան մը «անխոհեմ» կեցուածքը կամ զաղտնի պաշտամունքը²⁹: Այս ծիրին մէջ պէտք է դիտել «Սասնայ ծռեր»ու գոյատեւումը:

27. Էմինի գիրքը, զարմանալիօրէն, Երեւանի մէջ հայերէն թարգմանուած չէ, ոչ ալ վերատպուած:

28. Սիւնի կը քննադատէ «ռուսական օրիէնտացիա»յի շահագործումը խորհրդային պատմագրութենէն, նշելով, որ կովկասահայոց մէջ այդ կողմնորոշումը հետեւողական չէր, ոչ ալ տարածուած՝ հայերու մեծամասնութեան մէջ, օրինակ բերելով մելիքներու ճապկումը (maneuvering) պարսիկ հատուածներու, թուրք ներխուժողներու, վրացի թագաւորներու, եւ ռուսակ ու եւրոպական օգնութեան յոյսի միջեւ (Looking, p. 34): Այս դիտողութեան մերժումը՝ «ռուս-հայկական աւանդական ռազմաքաղաքական համագործակցութիւնից» Սիւնիի իբրեւ թէ դժգոհութեան հիմամբ (էջ 75), անհարկի պարզեցում մըն է:

29. Այվազեան (էջ 80) վարկաբեկիչ կը նկատէ “adventurer” («արկածախնդրներ») բառը Էմինի համար (Looking, p. 55)՝ բացասական բոլոր իմաստներու պատճառով, վկայակոչելով Merriam-Webster's Collegiate Dictionary: Սակայն, բնական է, որ “The life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian”-ի հեղինակը “adventurer” կոչուի: Միւս կողմէ, Սիւնի կը բնորոշէ Էմինը որպէս «ճամբորդը եւ հեղինակը» հայերը ազատագրելու եղա-

Վերի եզրակացություններն անմիջապես ետք, Սիւնի կ'աւելցնէ։—

«ԺԸ. դարու վիճակով, շատ հայեր գրեթէ ոչինչ պահպանած էին իրենց ազգային մշակոյթէն, բացի փոխադարձաբար անհասկնալի բարբառներու վերածուած լեզուի մը, խառնուած՝ տիրապետող ազգութենէն փոխառուած բառապաշարով։ Իրենց կրօնքը խառնուած էր սնահաւատութեամբ եւ հեթանոս կիրառումներու խառնուրդներով, եւ իրենց նկեղեցին յայտնապէս ալլասերած էր։ Իրենց հին ազնուութիւնը՝ նախարարները, գրեթէ բոլորովին ջնջուած էր, եւ հագիւ փխրուն ինքնավարութեան քանի մը կեդրոններ կը շարունակէին գոյութիւն ունենալ Ղարաբաղի, Սասունի եւ Զէյթունի մէջ։ Հայոց պատմութեան իմացութիւնը բոլորովին սրբուած էր, բացի վանականներու փոքր խումբէ մը որ հին բնագիւղները կ'արտագրէր ու կը վերարտագրէր։

Ընկերային յետամնացութեան, մշակութային ոչնչացումի (cultural annihilation) եւ քաղաքական անկարողութեան այս նախընթացին դէմ յանդիման, Հայ Հայրենասէրներու առաջին արդի սերունդը Հայ գրականութեան զարթօնքի մը ձեռնարկեց» *Looking*, p. 56)։

Սիւնի որոշ չափով անտեսած է ժՁ.—ԺԸ. դարերու հայկական վերածնունդի դերը, տուրք տալով Կիլիկիոյ անկումէն մինչեւ ԺԸ. դար «խաւար ժամանակ»ի տեսութեան, որ վերջին երեսնամեակին սկսած է վերաքննուիլ³⁰։ Այլապէս, Տիգրան Գոլյումճեան կը գրէ։—

«Հայկական վերջին թագաւորութեան անմիջապէս յաջորդած աւերումի դարերը յուսահատութեան գրեթէ մնայուն վիճակ մը յառաջացուցին պատմական Հայաստան մնացողներուն մէջ։ ԺՁ. դարու առաջին տասնամեակներուն, նիւթական մշակոյթը այնքան ինկած էր, որ Հայոց ճակատագրով տազնապողները կրնան լրջօրէն հարց տուած ըլլալ, թէ ազգը պիտի կարողանա՞ր դիմանալ Հայրենիքի մէջ, կամ միայն պիտի վերապրէր

կի ձեռնարկումի մը» (*Looking*, p. 34)։ Ուրիշ հեղինակաւոր բառարան մը (*Collins Cobuild English Language Dictionary*, London, 1993, p. 22), բառիս երկրորդ իմաստը կու տայ որպէս «a person who enjoys adventure», ինչ որ ժխտական չէ բնաւ։

30. 1930-ին, Գ. Սարաֆեան «History of Education in Armenia»ի մէկ գլուխը («Հայկական կրթութեան ամենամութ պահը») կը նուիրէր ԺԵ.—ԺԸ. դարերուն, ԺԵ. դարու կրթական վերածնունդի նշաններն ալ նկարագրելով (տե՛ս SARAFIAN KEVORK A., *Historia de la educación en Armenia*, La Plata, 1953, p. 153-167)։

որպէս սփիւռքեան համայնքներ, որոնք տանելի կեանքի մը յոյսը կը թուէին առաջարկել»³¹:

Այվազեան քննադատած է «մշակութային ոչնչացումի» գաղափարը, օրինակ բերելով տպագրութեան եւ կրթութեան վերելքը ԺՁ.-ԺԹ. դարերուն, զոր համեմատած է շրջակայ Ժողովուրդներու հետ (էջ 45-52)³²: Առանց անտեսելու այս փաստը, կը մտածենք, որ Միւնի կ'ալիւարկէ ընդհանուր իրավիճակին, ուր մշակութի ինքնուրոյն գիտակցութիւնը առժամեայ մոռացութեան մատնուած էր: Գիրք ու դպրոց անտարակոյս դրական դեր կը խաղան, բայց իրենց գոյութիւնը՝ առանց ներգործութեան, բաւ է վառ պահելու համար այդ գիտակցութիւնը:

Ինչ կը վերաբերի լեզուական իրավիճակին, «բացի փոխադարձաբար անհասկնալի բարբառներու վերածուած լեզուի մը, խառնուած՝ տիրապետող ազգութենէն փոխառուած բառապաշարով» խօսքը եւս Այվազեանի կողմէ քննադատուած է (էջ 52-59): Հաստատումին առաջին մասը կ'ըմբռնենք որպէս լեզուական միասնութեան կորուստ (բարբառներու մասնատում), մանաւանդ՝ «բնական» լեզուի մը չգոյութիւնը³³: Գրաբարը կը գործածուէր որպէս գրոց լեզու, բայց շատոնց մեռած էր որպէս խօսակցական, իսկ ԺԸ. դարուն կը սկսի արդի աշխարհաբարի բաժանումը: Եթէ լեզուի միասնութիւնը պահպանուած ըլլար անխաթար, 1911ին «Հայ լեզուի խնդիրը»ի շուրջ հռչակաւոր բանավէճը տեղի չէր չունենար Պոլսոյ «Ազատամարտ»ի էջերէն՝ ականաւոր մտաւորականներու մասնակցութեամբ:

Իսկ «տիրապետող ազգութենէն փոխառուած բառապաշար»ի հարցը արուեստական թնճուկի մը վերածուած է: Արդարեւ, հայերէնը միշտ փոխ առած է՝ շրջակայ թէ տիրապետող լեզու-

31. KOUYMIJIAN DICKRAN, "From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era (XVIth-XVIIth Centuries)", Բազմավէպ, 1-1995, p. 229:

32. Միայն է «կովկասեան հայերը դպրոց չունէին ուսական կցումէն առաջ» պնդումը (Looking, p. 58) (հմտ. էջ 52): Սարաֆեան ճշտիւ գիտել տուած է, թէ «ԺԹ. դարու սկիզբը, հայերը քանի մը ծխական դպրոցներ ունէին: Երբ Ռուսաստան տիրապետեց հայկական գաւառներուն, հոն արդէն գտաւ դպրոցական տարրական համակարգ մը» (SARAFIAN, op. cit., p. 228).

33. NICHANIAN MARC, *Agés et usages de la langue arménienne*, Paris, 1989, p. 240: Այվազեան կը հերքէ «անհասկնալի բարբառներու» հաստատումը, առարկելով, թէ հնդկահայ կրթութեամբ Յովսէփի էմինը այլապէս պիտի չկարենար հաղորդակցիլ Բարձր Հայքի գիւղացիներու հետ (էջ 55): Էմինի պատումին մէջ կը կարդանք, թէ սկիզբը թրքերէն կը խօսի՝ ծածկելով իր հայ ըլլալը, բայց բացայայտուելէ ետք հայերէնի անցնելու որեւէ ակնարկութիւն չկայ (էջ 59-62):

ներէն. թրքերէնն ու պարսկերէնը բացառութիւն չեղան, ինչպէս ցոյց տուած է հրաչեայ Աճառեանը³⁴: Ուստի ձրի մեղադրանք մըն է ըսել, թէ «այսպէս ասելով՝ Սիւնի անշուշտ ուզում է շատ նրբօրէն ընթերցողի մօտ ստեղծել այն տպաւորութիւնը, թէ հայերն «իշխող ազգութեան» (...) համեմատ զարգացման աւելի ցածր մակարդակի վրայ էին...» (էջ 55), դեռ չհաշուած՝ թուրք պատմաբան էսաթ Ուրասի հետ հիմնազուրկ բաղդատութիւնը (էջ 56-57)³⁵:

Գալով Հայ Եկեղեցիի վիճակին եւ դիրքին՝ ազատագրական պայքարի նկատմամբ, Եսայի Հասան-Ջալալեանցի, Աստուածատուր Համադանցի կամ Յովնան արքեպիսկոպոսի վկայակոչումը (էջ 76-77) «կրաւորականութեան» կամ «այլասերում»-ի որակումները բարձելու համար չեն բաւեր: Եկեղեցին անկումային վիճակի մէջ էր այն ատեն, առանց անտեսելու շարք մը կաթողիկոսներու շինիչ գործը: Այլեւայլ պայծառ դէմքերու դիմաց, կը բաւէ, օրինակ, Պոլսոյ Պատրիարքարանը 1660-1715ին կաշառքի ոյժով բազմած 33 աթոռակալները յիշել³⁶: Հեթանոսական հաւատալիքներու կամ սնոտիքներու վրայ կարիք չկայ ծանրանալու:

Ռուսաստանի հայերու «պատկեր»ը վերլուծելով, Սիւնի ռուս քաղաքականութեան վերիվայրումները քննած է: Ան կը մէջբերէ «ռուս եւ եւրոպացի հէնց այն մի քանի հայատեաց հեղինակներից, որոնք խիստ նախապաշարուած ու բացասական դնահատականներն են տուել հայերի ազգային բնաւորութեանը, այլազանօրէն անուանարկելով նրանց» (էջ 205), կը գրէ Այվազեան, մոռնալով յիշել, որ մէջբերումները կը կատարուին ռուս քաղաքականութեան երկդիմի կեցուածքը բացատրելու³⁷. մէկ կողմէ՝ համակրանք («քրիստոնեայ» հայերու), միւս կողմէ՝ հակակրանք («առեւտրական» հայերու): Դրական խօսքեր մէջբերած չըլլալը (որոնք գիրքին մէջ կան, ի դէպ) մէկդի կը ձգէ այն փաստը, որ «Օտար աղբիւրները հայերի մասին» շարքի

34. Ըստ Աճառեանի, Ի. դարու սկիզբը Պոլսոյ բարբառը թրքերէնէ 4.000 փոխառութիւն ունէր, Վանի բարբառը՝ կէսը (հայերէնի ու թրքերէնի փոխյարաբերութեան մասին, տե՛ս NICHANIAN, Ages, p. 243-244):

35. Սալայն, Սիւնի սխալ է, երբ կ'ըսէ, թէ հին ու նոր հայերու «լեզուն կապուած է, բայց նաեւ հեռու է եւ տարբեր» (Looking, p. 7): Ըստ էութեան, նոյն լեզուն է, զարգացումի տարբեր հանգրուաններու մէջ, կապուած՝ ժամանակագրական գործոնի հետ: Այվազեանի քննադատութիւնը հիմնաւոր է (էջ 58):

36. KOUYMJIAN, "From Desintegration to Reintegration", p. 224.

37. Ուն Վ. Պետրովի կողմէ (1778) հայու մը յիշատակումը որպէս առաջինը ռուս գրականութեան մէջ (Looking, p. 35) սխալ է՝ Այվազեանի (էջ 102-105) բերած բազմաթիւ հակափաստերու լոյսին տակ:

հատոր մը չէ տրուածը, այլ՝ պատմագիտական մասնակի հարցի մը քննարկումը³⁸։

Միւս կողմէ, Սիւնիի դիտարկումները, թէ Մատթարսի ազատագրական խմբակի գրքոյկները հայերու կացութիւնը ազգի մեղաւոր անցեալին վրայ կը բարդէին, կամ թէ հայերու մէջ քաղաքական համերաշխութիւնը թոյլ էր, պախարակելի չեն, քանի որ առարկայական երեւոյթներ կը յիշուին։ Այլ հարց, թէ այս երեւոյթները հայերու բացառիկ մենաշնորհը չէին (էջ 206)։ Քանի որ Սիւնի այդ չէ գրած։ Հետեւաբար Մանանդեանի 1902ի յօդուածէն ընդարձակ քաղուածքը, ուր կը ժխտուի այն թիւր տեսակէտը, թէ հայոց պատմութեան ընթացքը «եթէ հայերը անմիաբան չլինէին, եթէ նախարարներն ըմբոստ չլինէին» տեսակի փաստարկներով կը բացատրուի, ընդհանրապէս կապ չունի Սիւնիի արձանագրած փաստերուն հետ։ Իսկ թէ «Սիւնին եւ նրա հաւատակիցները» կը գրեն «հայերի մէջ իրենց ազգային կարողութիւնների նկատմամբ անվստահութիւն սերմանելու... թերաթէքութեան բարդոյթին նոր շունչ հաղորդելու նպատակով» (էջ 208), Այվազեանի նշածները նման կարծիք չեն հաստատեն, չմոռնալով յիշել, թէ խօսքը կը վերաբերի ԺԼ.-ԺԹ. դարերու երեւոյթներուն։

Սիւնի գրած է «Ազգային գիտակցութեան ձեւաւորումը» գլուխը հայոց պատմութեան անգլերէն նորագոյն երկհատորեակին մէջ։ Հոս նշած է, թէ հայոց «ազգային գիտակցութեան ձեւաւորումը» տեղի ունեցած է ԺԹ. դարուն, թէ հայութիւնը «դարեր շարունակ Եկեղեցիով շաղկապուած կրօնական խարխուլ համայնք» էր, թէ «բաժնուած եւ տարաքնոյթ ժողովուրդ» էր, թէ «ամէնէն առաջ կրօնական համայնք [էր], որու վրայ Եկեղեցին կ'իշխէր», թէ «չկար յստակ տարածք մը, ուր հայերու մեծամասնութիւնը ապրէր»³⁹։

Այս բոլորը դարձեալ Այվազեանի դժգոհութեան առիթ է (հմտ. էջ 226), սակայն ԺՆ.-ԺԹ. դարերու հպանցիկ ակնարկ մը ցոյց կու տայ, որ քաղաքական կառոյցներու անյայտացումով, Եկեղեցին հիմնական կեդրոնաձիգ ոյժն էր, հայութիւնը որպէս կրօնական համայնք ճանչցուած էր իսլամ (Օսմանեան

38. Այվազեան (էջ 206) տողատակի կը յիշէ Քրիստոֆըր Ուոքըրի խմբագրած «Visions of Ararat»-ը, որ անգլիացի գրողներու ժողովածու մըն է, գերազանցօրէն՝ Արեւմտեան Հայաստանի մասին, եւ Վայերի Բրիտովի «Հայաստան եւ հայ կուլտուրայի մասին»ը, որ կապ չունի Սիւնիի քննած շրջանին հետ։

39. SUNY RONALD, «The Formation of National Awareness», in *The Armenian People*, vol, II, p. 116, 120.

կայսրութիւն, Պարսկաստան) թէ քրիստոնեայ (Ռուսական կայսրութիւն) տիրակալներու կողմէ, եւ բաժանեալ ժողովուրդ մը կար սահմանի զոյգ կողմերուն՝ տարբեր մտածողութեան ու վիճակներու տէր -մերօրեայ կացութիւնը ժառանգէն է այդ գործընթացին-, որուն ազգային գիտակցութեան արդի (վերա)ձեւաւորումը կը սկսի ԺԹ. դարուն, ԺՁ. դարուն սկսած արդիականացումի շարժումի հետքերէն քաշելով:

ՍԻՆԻ ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այվազեանի քննած յաջորդ հարցը Հայկական Ցեղասպանութեան մեկնաբանութիւնն է: Ըստ Սիւնիի ուրոյն տեսակէտին, ոչնչացումի որոշումը կանխորոշուած չէր, այլ հետեւանք էր 1915ի ռազմա-քաղաքական իրադրութեան (Looking, p. 110-111). այսինքն, «դիպուած» (contingency) մըն էր: Այս մակերեսային վարկածի հիմքը կարելի է գիտականօրէն հերքել⁴⁰, սակայն նշելի է, որ «Հայեացք դէպի Արարատ»-ի վերլուծական եղանակը Այվազեանի ակնարկած թրքասիրական-կեղծարարական շեշտը չունի (էջ 82-91)⁴¹:

Սիւնի ընկերա-տնտեսական տարբերութիւնը կը փորձէ յառաջ քաշել որպէս Մեծ Եղեռնի արմատներէն մէկը, ինչ որ անսպասելի չէ իր հայեացքներուն տէր պատմաբանէ մը: Առայդ, կը վկայակոչէ Ճ. ՄաքՔարթին «Անատոլիոյ» (= Թուրքիոյ) ընդհանուր բնակչութեան մասին, նշելով, թէ «ոչ-մահ-մետականները, որոնք Անատոլիոյ բնակչութեան միայն 17% կը

40. Սիւնիի 1996ի պնդումը, թէ “rather than a long-planned and carefully orchestrated program of extermination, the Armenian Genocide was more a vengeful and panicky act of suppression” (էջ 86-87), եւ յարակից բոլոր փաստարկները հերքող ամուր փաստեր կան՝ 1909-1910ի Իթթիհատի զադտնի ժողովներէն սկսեալ, որոնց վաւերականութիւնը կասկածէ դուրս է (DADRIAN VAHAKN, *Autopsie du Génocide Arménien*, Bruxelles, 1995, p. 54-55): Մ. Նշանեանի աշխատութիւնը Ադէտի պատճառներու մասին (NICHANIAN MARC, “L’empire du sacrifice”, *L’Intranquille*, vol. 1, 1992) անուղղակիօրէն կը ջրէ Սիւնիի տեսակէտները Մեծ Եղեռնի «դիպուածական» բնոյթի մասին:

41. Այվազեան կը յիշէ Սիւնիի 1983ի գիրքի Ռուբէն Ատալեանի զրախօսականը, ուր ըսուած է թէ “Sunny’s analysis of the genocide of the Armenians [is] disturbingly shallow” (Journal of the Society for Armenian Studies, vol. 2, 1985-1986, p. 222), ինչ որ կրնայ նոյնպէս վերագրուիլ այս հատորին: Տե՛ս նաեւ WALKER CHRISTOPHER, “Russo-Armenian Relations”, Ararat, Spring 1994, p. 67-68.

կազմէին 1912ին, անհամեմատ ներկայացուած էին քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ» (Looking, p. 107)⁴². ու ապա կ'անցնի յիշելու անոնց թիւը կարգ մը քաղաքներու մէջ, ցոյց տալով որքան մեծ էր օսմանեան տնտեսական կեանքին մէջ անոնց ազդեցութիւնը, իբրեւ ազդակ՝ թուրքերու կողմէ հնարաւոր ռիսկալուծեան: Մըքարթթիի տուեալներու ընդհանուր կեղծիքը⁴³ խնդրին հետ կապ չունի, քանի որ Սիւնիի վերլուծումին չեն խանգարեր -վերջինս հայերուն «դաս» տալու (հմտ. էջ 83) նպատակ չունի: Ցեղասպանութիւնը ընդգրկած է ամբողջ Անատոլիան (թրքական իմաստով) եւ ո'չ «Արեւելեան»ը միայն, ուստի արեւմտահայերու թուաքանակի մասին փաստարկները (էջ 84-85) աւելորդ են այս ծիրին մէջ:

Այլ շրջարկի մէջ, Սիւնի նորէն կը մէջբերէ Մաքարթթիի նոյն թիւը.-

«Ըստ Ճասթին Մաքարթթիի՝ ցեղասպանութեան թրքական ժխտումի համակիր ժողովրդագրի մը, մահմետականները 1912ի անատոլիական բնակչութեան 83% էին (13.700.000). իսկ 1922ին՝ 97.4% (11.200.000): Ընդհանուր բնակչութեան 18.5% անկում մը կրեցին: Ոչ-մահմետականները Անատոլիոյ 17% (2.800.000) էին 1912ին, եւ 2.6% (300.000)՝ 1922ին, 89.2 առ հարիւրի անկում մը» (Looking, p. 217):

Սիւնի Մաքարթթիի ինքնութիւնը «ի զարմանս հէնց իրեն» չի յիշեր (էջ 83): Կը թուի, թէ իր նպատակն է ցոյց տալ, որ ամերիկացի թրքասէր պատմաբանի մը «առարկայական» թիւերով իսկ, ոչ-իսլամներու (ներառեալ՝ հայերու) բնակչութիւնը 1912-1922ին հնգապատիկ աւելի անկում կրած է՝ մահմետականներու նկատմամբ: Այսպէսով, ան կը փորձէ հերքել «կողմնակալութեան» որեւէ մեղադրանք եւ ցոյց տալ թրքական պընդումներու տկարութիւնը:

Չոհերու թիւի մասին, Սիւնի կը բերէ 1915-16ին «քանի մը հարիւր հազարէն մինչեւ 1.500.000 հայ» զոհ, եւ 1915-22ին՝ 600.000էն մինչեւ չուրջ 1.500.000 (Looking, p. 114, 217): 1993ի ուրիշ գիրքի մը մէջ, այդ թիւը կը գնահատէ «600.000ից մինչեւ 2.500.000», իսկ 1996ի անտիպ գեկուցումի մը մէջ՝ «ըստ պահպանողական հաշուարկների 600.000ից մինչեւ 1.000.000ի միջեւ է»: Այվազեան այս բոլոր թիւերը կը համարի «դասական օպոր-

42. Այվազեանի անճիշտ թարգմանութիւնը նաեւ կրճատած է նախադասութեան երկրորդ մասը (էջ 83):

43. Տե՛ս MARASHIAN LEVON, "Population Statistics on Ottoman Armenians in the Context of Turkish Historiography"; Armenian Review, Winter 1987, p. 29-48.

տունիզմ, երբ նոյն հեղինակը նշում է իրարից շատ հեռու կամ առաձգական թուեր, տարբեր լսարանների համար ասում է տարբեր բաներ, արդեն քննում միայն թերահավատություն սերմանելով Հայոց Նդեռնի զոհերի մէկուկէս միլիոնից անցնող թուի նկատմամբ» (էջ 85-86):

Սակայն, հոս կը շփոթուի առարկայական ըլլալու փորձ մը պատեհապաշտութեան հետ: Սիւնի միայն կ'ուզէ ցոյց տալ, որ զոհերու թիւի գնահատումը տարաբնոյթ է: Արդարեւ, Ռ. Մելսընի «շուրջ 1 միլիոն»ը⁴⁴, Վ. Տատրեանի «աւելի քան 1 միլիոն»ը⁴⁵ երբեքիցէ «թերահավատութիւն» չեն սերմաներ: Ինչպէս Լիօ Դիւփըր գրած է, թէեւ Յեղասպանութեան ժխտումը մասամբ թուաքանակի վիճարկումին վրայ հիմնուի, «ոճիւրի տարողութիւնը դժուար թէ նուազի եթէ զոհերու թիւը ըլլայ, ըսենք 200.000»⁴⁶:

Այվազեանի յաջորդ հարցը հայ-ազերի հակամարտութեան մեկնաբանութիւնն է, առաջին հերթին՝ Նախիջևանի եւ Շուշիի անդրադարձները: Սիւնի կ'ըսէ, թէ «Շուշի քաղաքը՝ երբեմնի հայ մշակոյթի կեդրոն, դարձաւ գրեթէ լիովին ատրպէյճանական» (Looking, p. 195), ինչպէս 1920ի ջարդը: Իրաւացի դիտողութիւն է, որ «սրանով Սիւնին շատ նրբանկատօրէն ընթերցողին մղում է եզրակացնելու, որ Շուշիի հայաթափութիւնը եղել է մի ինչ-որ բնական, սահուն եւ անարիւն ճանապարհով» (էջ 91): Բայց քանի որ գիրքը 1918-1920ի արցախեան պատմութիւնը չէ քննած, միւս կողմէ կարելի է պնդել, որ նման «մղում» ակամայ եղած է:

Սակայն, Այվազեան կողմնակալ կերպով կը քննէ Նախիջևանի մասին ըսուածը: Արդարեւ, ակնարկելով Ղարաբաղն ու Նախիջևանը Հայաստանի կցելու 1966ի պահանջին, Սիւնի կը գրէ. «Ի տարբերութիւն Ղարաբաղի, Նախիջևան բնակչութեամբ շատ մեծ գերակշռութեամբ ատրպէյճանական էր, եւ միմէջեւ պահանջները պատմական եւ մշակութային հիմքով կը կատարուէին, կարելի չէր յառաջ քաշել ժողովրդագրական փաստարկը ինչպէս Ղարաբաղի պարագային» (Looking, p. 195): Ընդ-

44. MELSON ROBERT, "Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915", in Richard Hovannisian (ed.), The Armenian Genocide in Perspective, New Brunswick (NJ), 1998, p. 66.

45. Մէլքերումը տե՛ս Roger Smith, "The Armenian Genocide: Perpetration, Denial, Documentation", Journal of Political and Military Sociology, Spring, 1995, p. iii.

46. KUPER LEO, "The Turkish Genocide of Armenians, 1915-1917", in the Armenian Genocide, p. 52.

գծուածը անտեսելով, Այվազեան մնացածը «սխալ ու անհեթեթ» կը համարի՝ ազերի էլթնոսի ուշ կազմաւորումի փաստարկով (էջ 92), որ կապ չունի բուն ըսուածին հետ:

Սիւնի կը յիշէ այլուր, թէ Նախիջևեանի մէջ «հայերը՝ նշանակալից փոքրամասնութիւն մը 1920ական թուականներուն, 15 առ հարիւրէն 1926ին (15.600) ինկած էին 1.4 առ հարիւրի, մինչ ատրպէյճանցիները, ներգաղթով ու աւելի բարձր ծնելիութեամբ, 85 առ հարիւրէն (85.400) բարձրացած էին գրեթէ 96 առ հարիւրի (230.000) (Looking, p. 188)⁴⁷: Անշուշտ, ասիկա մասնակի է, որովհետեւ նուազումը Ատրպէյճանի ճնշումին հետ ալ կապ ունէր (հմտ. էջ 92):

Այնուհետեւ, Այվազեան տարբեր էջերէ ծաղկաքաղ մը կ'ընէ, ցոյց տալու համար, որ Սիւնի «չի վարանում հայերին կըշտամբելու՝ Ադրբեջանի հայկական քաղաքականութեան նկատմամբ նրանց տածած անվստահութեան համար» (էջ 93-93): Տեսնենք. -

ա) «Համոզուած լինելով, որ իրենք մահմեդականներից աւելի բարձր մշակութային մակարդակ ունեն, [Ղարաբաղի] հայերը իրենց հեռու էին պահում ադրբեջանական քաղաքականութիւնից»:

Բնագիրը այսպէս կ'ըսէ. -

«Վաթսուն տարի Ղարաբաղ մնաց *enclave* մը Ատրպէյջանի մէջ՝ խորհրդային համակարգի *anomaly* մը. միակ ինքնավար ազգային շրջանը որ ունէր մեծամասնութիւն մը միեւնոյն ազգութեւնէն, ինչ որ խորհրդային դրացի հանրապետութիւն մը, եւ սակայն թոյլ չէր տրուեր միանալ այդ հանրապետութեան: Ատրպէյջանական տիրապետութեան հանդէպ դժգոհութիւնը աճեցաւ, քանի հայոց լեզուի, մշակոյթի եւ Խորհրդային Հայաստանի շփումներու նկատմամբ խտրականութիւնը հետեւողական գործ մը դարձաւ: Հայերը կը մտածէին, որ ատրպէյջանցիները կը նախընտրէին տնտեսական ներդրում ընել շրջաններու մէջ, ուր իր սեփական ազգութիւնը մեծամասնութիւն էր, աւելի քան Ղարաբաղի մէջ, ուր բնակչութեան 75-80 առ հարիւրը հայ էր: Համոզուած ըլլալով, որ իրենք մահմեդականներէն մշակութային առումով գերակշիռ էին, հայերը ընդհանրապէս ատրպէյջանական ընկերութեւնէն (society) անջատ պահեցին իրենք գիրենք» (Looking, p. 194):

47. 1926ի եւ ո'չ թէ 1916ի մարդահամարը (40 առ հարիւր) յիշելու դէմ ուղղուած քննադատութիւնը (էջ 92) անտեղի է, քանի որ հոս Սիւնի խորհրդային շրջանի երկու կացութիւններ կը համեմատէ:

Շատ յատակ է, որ հոս կշտամբանք չկայ, այլ ատրպէյճանական խտրականութենէն ու պատմա-քաղաքական անարդարութենէն ծագած հակազդեցութեան նկարագրութիւնը:

բ) «Բազմաթիւ հայեր այն կարծիքի են, որ աղբրեջանցիները պրիմիտիւ եւ վայրենի ժողովուրդ են, որոնք հազիւ թէ քաղաքակրթուել են խորհրդային [իշխանութեան] շրջանում»:

Բնագիրը այսպէս կ'ըսէ.-

«Խորհրդային տիրապետութեան տարիներուն Պաֆուի մէջ իրենց գերակշիռ հիմ դիրքերէն վտարուած, հայերը կա'մ գաղթեցին իրենց սեփական խորհրդային համրապետութիւնը եւ կա'մ գոհացան ենթարկեալ (*subordinate*) դերով ատրպէյճանական համրապետութեան տնտեսական եւ քաղաքական կեանքին մէջ: Սակայն, ազդեցիկ դիրքեր պահեցին իրենց կարողութեան ու կրթութեան շնորհիւ եւ մահմետականներու հանդէպ գերակայութեան կեցումները զարգացուցին: Բազմաթիւ հայեր կը պնդեն, որ ատրպէյճանցիները մախնակն եւ վայրենի ժողովուրդ մըն են, հազիւ քաղաքակրթուած խորհրդային փորձառութենէն (*experience*), եւ Սումգայթի արիւնտ օրերը միայն հաստատեցին այս տեսակէտները» (*Looking*, p. 199-200):

Ատրպէյճանի հայերու կեցողութեան նկարագրութիւնը թեւադրած է անոր վերլուծումը Պաքուի նախախորհրդային ընկերատնտեսական դիրքերու կորուստի լոյսին տակ: 1998էն սկսեալ երեւանեան որոշ խաւի մը դիրքը դարաբաղցիներու նկատմամբ կը բաւէ համաչափ գուգահեռ մը ունենալու համար Սիւնիի նկարագրութեան եւ «կշտամբանք»ի չգոյութեան:

գ) «Թէեւ նրանք [իմա՝ դարաբաղցի հայերը -Ա.Ա.] աւելի լաւ էին ապրում, քան հարեւան շրջաններում ապրող աղբրեջանցիները, հայերը տեսնում էին, որ իրենց կենսամակարդակը այնքան բարձր է, որքան Հայկական հանրապետութիւնում ապրող հայերինը:

Ղարաբաղցի հայերը, թշնամաբար տրամադրուած լինելով աղբրեջանցիների դէմ, որոնց նրանք մեղադրում էին իրենց սոցիալական եւ մշակութային անբաւարարութիւնների համար, նախընտրում էին սովորել ռուսերէն եւ ոչ թէ աղբրեջաներէն՝ մէկի դէմ ուրի համեմատութեամբ» (*Looking*, p. 188)⁴⁸:

Երկու պարբերութիւնները, ըստ Այվազեանի, մաս կը կազմեն աղբրեջան-խորհրդային քարոզչութեան 1988էն հրապարակած «կեղծիքներ»ուն ու «յերիւրանքներ»ուն: Սակայն, առաջինը կու գայ Անատոլի Եամսկովի Մայիս 1991ի անգլերէն *working*

48. Ընդգծուած բառերը թարգմանուած չեն Այվազեանի կողմէ:

paper-է մը (Նիւ Եորք, New School for Social Research)⁴⁹, իսկ երկրորդը՝ Մոսկուայի «Վեստնիկ ստատիստիկի» ամսագրի 1980ի 10րդ թիւէն (1979ի համախորհրդային մարդահամարի արդիւնքներ): Երկուքն ալ առարկայական եղելութիւններ կը նկարագրեն:

դ) «[Հայաստանից] աղբբեջանցի գաղթականները շարժուեցին դէպի Ղարաբաղ, իսկ տեղացի հայերը վախեցան, որ փորձ է արոււմ մեծացնել մարզի մահմեդական բնակչութիւնը» (Looking, p. 206):

1988ի երկրորդ կէսի մասին է խօսքը, յղումով՝ «Նիւ Եորք Թայմզ»ի թղթակից Պիլ Բելլըրի 16 Մեպտեմբերի յօդուածին: Այս տրամաբանական պնդումը՝ նկատի ունենալով Ղարաբաղի «Նախիջեանացում»ի քաղաքականութիւնը՝ դարձեալ կը համարուի ատրպէյճա-խորհրդային քարոզչութեան մաս:

Այս քաղուածքներէն շատեր առնուած են Սիւնիի գիրքի 12րդ գլուխէն, որ նուիրուած է արցախեան շարժումի ներկայացումին, ի մասնաւորի 1988էն: Հոն ան դիտել կու տայ.՝

«Ի տարբերութիւն խորհրդային Պալթեաններու ազգային պայքարներուն, որոնք հիմնականին սահմանադրական եղած են եւ զերծ՝ ժողովրդային բրտութենէ, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար շրջանի շուրջ հայ-ատրպէյճանական հակամարտութիւնը շատ աւելի անկայուն, քաղաքական իշխանութիւններէ նուազ ձեռնածելի (manipulable) եւ արագ ու աննախատեսելի մագլցումի (escalation) աւելի ենթակայ եղած է» (Looking, p. 194):

Բաղդատութիւնը շատ տեղին է, որովհետեւ պալթեան հանրապետութիւններու մէջ առհասարակ ազգամիջեան բիրտ հակամարտութիւն է եղած, ուստի փոքրամասնութեան դէմ շեշտակի միջոցառումներու լոյսին տակ իսկ: Հայաստանի ու Ատրպէյճանի պարագային, սակայն, կացութիւնը ընդհանրապէս անկայուն եղած է (մանաւանդ՝ Ատրպէյճանի մէջ), առանց իշխանութեան կողմէ հակակշիռի՝ ժողովուրդին վրայ (մանաւանդ՝ Հայաստանի մէջ), եւ արագ մագլցումներու հակամէտ (երկու կողմներն ալ):

49. Լեռնային Ղարաբաղի հայերու շնչային եկամուտը (per capita income) 1981-1985ին Ատրպէյճանի միջինէն 2 անգամ պակաս էր, իսկ 1986ին՝ 2.7 անգամ (KALOYAN K. A., and KHOUDAUVERDIAN G. S., *Artsakh [Mountainous Gharabagh]*, Athens, 1988, p. 48), ինչ որ չի նշանակեր, թէ շրջակայ արտոյնյանցիներէն աւելի ցած կենսամակարդակ ունենային: Խորհրդային շրջանին, պալթեան հանրապետութիւններէն ետք, Հայաստան կեանքի լաւագոյն մակարդակը ունէր:

Այվազեան «միտումնաւոր» կը համարի Սիւնիի վերլուծումը, որովհետեւ չի յիշեր, թէ հայերը միշտ փորձած են սահմանադրական ճանապարհը եւ թէ Արցախի ինքնորոշման իրաւունքի ոտնակոխումն ու հակահայ ջարդերը այդ ճանապարհի ձախողութեան պատճառն էին (էջ 94): Ասիկա ճիշտ չէ, քանի որ գիրքը յիշած է սահմանադրական լուծումի փնտրութիւնը՝ Սումգայիթի յաջորդող ամիսներուն, եւ նաեւ, որ Մոսկուայի որոշումներէն յուսախաբուեցին, մոսկովեան մամուլի խեղաթիւրումները եւ հայոց պահանջներու անտեսումը պատճառեղած են յանուն Կորպաչուի հրապարակ ելած հայերու դառնացումին (Looking, p. 200, 192): Կնճիւրը կը սեպուի «ի սկզբանէ շերտաւոր հարց մը, մասամբ կառուցուած՝ բաւական անջատ կրօնական ու մշակութային պատկանելիութիւններէ, մասամբ հիմնուած՝ հայերու եւ ատրպէյճանցիներու ընկերա-քաղաքական անհաւասար զարգացումին վրայ (Looking, p. 194): Սիւնի նման ազդակներ «միջազգային իրաւական նորմեր»ու եւ «արդարութեան ու բարոյականութեան» նկատումներէն գերիվեր կը համարի: Բայց եւ այնպէս, «արդար ու բարոյական»ի հարցը (էջ 94) ինքնին կը հիմնաւորուի, լռելեայն, ընթերցումի ընդմէջէն:

Յիշատակելով Սիւնիի 1978ի յօդուած մը «Armenian Mirror-Spectator»-էն, որ Ղարաբաղի (ու Նախիջևանի) հայկական իրաւատիրութիւնը կը փաստարկէր, Այվազեան ԱՄՆի օրուան հակախորհրդային քաղաքականութեան համահունչ կը գտնէ զայն եւ 1988-1992ի Գոնկրէսի բանաձեւերու պատմականը ընելով (էջ 98-102), կը շեշտէ, որ «Սիւնին առաջնորդուել է մեծ տէրութեան վարած քաղաքականութեան հետ համընթաց փետրափոխ լինելու եւ յարմարուելու սկզբունքով՝ երգում եւ նուագում է վճարողի պատուէրով» (էջ 102): Առ այդ, 1997ի Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանի գիտաժողովի մը զեկուցումէն երկու քաղաածք կը բերէ: Հոն, «Սիւնին արդէն քարոզում էր Ղարաբաղն Ադրբեջանի կազմում թողնելու օգտին, իմիջիայլոց ստելով, թէ ծաւալապաշտութեամբ տառապող Հայաստանի համար "ընդարձակուելու միակ իրականալի հնարաւորութիւնն առաջացաւ Ղարաբաղում՝ Ադրբեջանի հաշուին"» էջ 95):

Խտացնելով իր գիրքի դրոյթները, Սիւնի հակազգայնական շեշտ հաստատումներ ըրած է, յանգելով ծանրակշիռ հետեւումներու (Կովկասի մէջ օրինական իշխանութեամբ պետութիւններ, ազգայնականութեան զանցում, հասարակաց մշակութային աւանդութեան վերականգնում), որոնք ուժեղ վէճերու տեղի տուած են: Նշած է, թէ պատմական Հայաստանի վերականգնումը մտացածին ըլլալով, «Հայաստանի ճակատագիրը, կը թուէր,

Կովկասի մէջ էր, եւ ծաւալումի իր միակ գործնական կարելիութիւնը յառաջացաւ Ղարաբաղի մէջ Ատրպէյճանի հաշուոյն», եւ թէ արցախեան պահանջատիրութիւնը կրկնակ օրինականութիւն ունի՝ պատմական եւ ժողովրդագրական⁵⁰։ Հայաստանի դէմ «ծաւալապաշտութեան» մեղադրանք մը, ըստ շրջարկի, կարելի չ'երեւիր, հակառակ Այվազեանի պնդումին, մանաւանդ որ Ղարաբաղի կցումը իր ներկայ սահմաններով միջազգայնօրէն ճանչցուած Հայաստանին՝ թեքնիք առումով պիտի կոչուէր «ծաւալում», անկախ՝ իրաւատիրութենէն։

Նոյն նրբերանգի թիւրըմբռնումը Այվազեանը մղած է Սիւնիի յաջորդ պարբերութեան մէջ որպէս «զաւթիչ» տեսնել Հայաստանը։ Ըստ Սիւնիի, 1918–20ի հանրապետութիւնը «թէ՛ Ղարաբաղը եւ թէ՛ Արեւելեան Անատոլիոյ մասեր փորձեց առնել» (attempted to take)⁵¹։ Ըստ Այվազեանի, «փոխանակ ասելու, թէ 1918–1920 թթ. Հայաստանը փորձում էր պահպանել իր տարածքները՝ Ղարաբաղը եւ Արեւմտեան Հայաստանը, ասում է, թէ Հայաստանը փորձում էր զաւթել դրանք, կարծես դրանք իր սահմաններէից դուրս էին եւ պատկանում էին ուրիշին» (էջ 95–96. ընդգծումը բնագրային է)։ Սակայն, “take”-ի բառացի ըմբռնումով, «առնել»ը 1918ի կացութեան ամենաճիշտ բնորոշումն է, քանի որ փաստօրէն Հայաստան ծնած էր Պաթումի դաշնագրի սահմաններով եւ ա՛յդ տեսանկիւնէն ղերտուած, իր ապրած (կամ փորձած) ընդարձակումը առաջին սահմանի ընդլայնումն էր, անկախ՝ իրաւատիրութեան հարցէն։ Ի վերջոյ, Ղարաբաղը քաղաքականօրէն ոչ ոքի կը պատկանէր՝ Ռուսական կայսրութեան փլուզումէն ետք, իսկ Արեւմտեան Հայաստանը՝ Օսմանեան կայսրութեան։

Չեկուցումը ո՛չ մէկ հետք կը մատնէ, թէ Սիւնի «քարոզում էր Ղարաբաղն Ադրբեջանի կազմում թողնելու օգտին»․ միայն ակնարկուած է «Ղարաբաղի հարցի յաջող լուծումի մը»⁵², որպէս Հայաստանի օրինական իշխանութեան ամրապնդումի գործօններէն մին։ Եթէ նման «քարոզ» բանաւոր կատարուած է, ատիկա տարբեր հարց է։

Այվազեանի ամփոփումը՝ Սիւնիի գիրքի ու անձին մասին, ի հարկէ պայմանաւորուած է նախընթաց վերլուծումէն, ուր, ինչպէս փորձեցինք ցոյց տալ, ճիշտ ու սխալ կէտեր կան։ Ըն-

50. SUNY RONALD, “Living with the Other: Conflict and Cooperation Among the Transcaucasian Peoples”, AGBU News Magazine, September 1977, p. 27.

51. Ibidem.

52. Idem, p. 29.

Թերցողը կրնայ եզրակացնել, որ Սիւնի իր վերլուծումը յառաջ կը քաշէ որպէս «Հայ ծագումով ամերիկացի պատմաբան»⁵³ եւ ո՛չ՝ «Ամերիկա ծնած Հայ պատմաբան», ինչ որ չի նշանակեր խնդրականացնել ազգային պատկանելիութեան հարցը: Ոչ ալ, ի յառաջագունէ, ենթադրել «ամերիկեան պատուէր»ի գոյութիւնը:

ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄԻ ՀԱՐՑԵՐ

Այվազեան համառոտակի կը յիշէ այն վարկածը, թէ հայերը եկած են Հայկական լեռնաշխարհ Բ.Ա. ճրդ. դարուն, երկիրը նուաճելով Ուրարտուի անկումէն ետք, եւ զայն կը նկատէ թրք-քական պատմագրութեան սատարող փաստ մը. «Եթէ հայերը եկուորներ են Հայկական լեռնաշխարհում եւ փոխարինելու են եկել ինչ-որ այլ ժողովուրդների, ապա մէկ այլ պատմական ժամանակահատուածում այդ տարածքից նրանց օտարացումը դիտուելու է որպէս գրեթէ բնականոն երեւոյթ» (էջ 117): Զանազան թուրք հեղինակներ փորձած են ասիկա յառաջ քաշել՝ ծիծաղելի արդիւնքով: Յամենայն դէպս, խնդրին քաղաքական շահագործումը երկրորդական է: Արդարեւ, նոյնատիպ պարագաներ կարելի է գտնել ամէնուրեք, հրեաները Պաղեստինին մէջ եկուոր են (Հին Կտակարանի իսկ վկայութեամբ), վուստուած ու կրկին վերադարձած. ասիկա չի ժխտեր հոն ապրելու իրենց իրաւունքը:

Հեղինակը կ'ըսէ, թէ արեւելագէտ Ի. Դիակոնովի ռուսերէն հատորի հրատարակութիւնը Երեւանի մէջ (1968) «մոսկովեան կենտրոնից պարտադրուեց Հայաստանի Ակադեմիային (...) Կրեմլը, ի թիւս աւանդական բռնի եւ ոչ-աւանդական միջոցառումների՝ "գիտական" հարուած էր հասցնում հայկական ժողովրդական նոր ծիլ տուած շարժման ծրագրային դրոյթներին» (էջ 117-118): Այսինքն, զայն կը կապէ 1960ականներու ազգային զարթոնքը եւ Արեւմտեան Հայաստանի պահանջատիրութիւնը խեղդող ընդհանուր քաղաքականութեան մը: Մանօթ է ցեղասերումի (ethnogenesis) «հրահանգուած» խորհրդային տեսու-

53. Այս մեկնակէտով պէտք է վերլուծել CIAի Պոլսոյ գրասենեակի նախկին պետ, «ուղղափառ թուրքոֆիլ» Փօլ Հենցէի զրախօսականը "The Russian Review"ի մէջ (էջ 110-111), ուր հատորը կը նշուի որպէս "a welcome exception"՝ հայոց պատմութեան նուիրուած գիրքերու շարքին: ԱՄՆի պետական ծառան կը գովէ ամերիկեան հակազգայնական կեցուածքին համահունչ գործ մը:

թիւններու գոյութիւնը⁵⁴, որոնց մէկ ցոլացումը կարելի է վերականգնել Նորհրդային Հայաստանի գիտական կեանքին մէջ: Յաւոք, յաւելեալ փաստեր չեն բերուիր, որոնք խիստ շահեկան պիտի ըլլային:

Այդ տեսութիւններու մէկ շրջանին զոհը եղած են Գրիգոր Ղափանցեանի՝ Այվազեանի կողմէ «Հիմնարար» համարուած երկերը, որոնց դրոյթները այնքան ալ հիմնարար չեն, քանի որ հայրենի գիտնականը, որոշ նրբերանգներով, համեմատական դպրոցը ժխտող է. Մառի տեսակէտներուն հետեւած է: Վերջիններու տապալումը Ստալինի կողմէ 1950ին օդին մէջ ձգած է Ղափանցեանը⁵⁵, որուն հայերու բնիկութիւնը «ապացուցող» աշխատութիւնները գրուած են գիտական մեկնակէտէ մը, որ ժամանակավրէպ պիտի դարձնէր որեւէ անգլերէն հրապարակում, ինչպէս կ'առաջարկէ Այվազեան (էջ 118)⁵⁶:

Դիակոնովի հատորը՝ չնչին յաւելումներով, անգլերէն հրատարակուած է 1984ին, թէեւ աշխատանքը սկսած էր 1978ին: Թարգմանութիւնը, ըստ Այվազեանի, նպատակաւոր քաղաքականութեան մը մաս կը կազմէ, որուն շուրջ կարելի է մնացած կարծիք մը յայտնել: Գիրքը կ'առաջարկէ կանխադրոյթներու հէնքով կառուցուած ծագումի տեսութիւն մը, զոր կարելի է մաս առ մաս կազմալուծել⁵⁷: Այվազեան կը մատնանշէ գործի «կողմնակալութիւնը», ինչ որ չի բաւեր զայն գիտական հունէ դուրս հանելու:

54. Տե՛ս SHNIRELMAN VICTOR, "From Internationalism to Nationalism: Forgotten Pages of Soviet Archaeology in the 1930s and 1940s"; in Philip Kohl and Claire Fawcett (eds.), *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology Review*, Cambridge, 1995.

55. Տե՛ս GREPPIN JOHN, "Armenian Studies and Language Research in Yerevan during the Soviet Period", *Armenian Review*, December 1979, p. 400-401.

56. Ինչ կը վերաբերի Գէորգ Զահուկեանի աշխատութիւններուն, որոնք եւս «ԱՄՆում Դիակոնովի գրքի բախտին արժանանալ չէին կարող» (էջ 118), վերջին տարիներու յօդուածները բնիկութեան դրոյթներու ի նպաստ ուղադրու նոյններ ունին, եւ անոնցմէ երկու հատը լոյս տեսած է ԱՄՆի մէջ (DJAHUKIAN G., "Did Armenians Live in Asia Anterior Before the Twelfth Century B.C.? in T. L. Markey and J. Greppin, op. cit.; DJAHUKIAN G., "Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions"; Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics, Delmar, 1992).

57. Քննադատութեան լայն փորձի մը համար, տե՛ս ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, «Հայոց ծագումի հարցեր», Հանդէս Ամսօրեայ, 1-2, 1991. MATIOSSIAN VARTAN, "Kharpert/Malatia (Tsopk/melitene) and Armenian Origins", UCLA Conference on Historic Armenian Cities. Kharpert, May 1998, հրատարակելի:

Լեւոն Աւտոյեան այս հատորը համարած է «հարցի այսօրուան վիճակը» (state of the art) ցոյց տուող դործ⁵⁸, որուն վրայէն անցած երեսուն տարիները եւ գիտական բազմաթիւ նորութիւնները, սակայն, առնուազն վիճելի կը դարձնեն նման կարծիք: Ան կ'անդրադառնայ Մարթին Պերնալի "Black Athena" երկահատորեակին (1987-1991), որ փորձած է փաստել, թէ հին եգիպտոսը սեւամորթ ցեղերու արգասիք էր, թէ «սեւամորթ» եգիպտոսը Յունաստանին տուած է իր մշակոյթի հիմքերը, եւայլն: Գիրքը մեծ բանավէճ յարուցած է ԱՄՆի մէջ, ուր իր «ափրիկեղորոն» դրոյթները ընկալուած են որպէս արեւմտեան գիտութեան ցեղապաշտ միտումներու բացայայտում: Յօդուածներ, գիտաժողովներ, քրոնիկներ, փաստանկարներ եւ գիրքեր մեծ թիւով հրապարակ ելած են վերջին տասնամեակին⁵⁹: Նշելով այս օրինակը, Աւտոյեան «հայակեղորոնութեան» ալիքէ մը կը զգուշացնէ, որ ոչ-գիտական նպատակներու վտանգով կրնայ յղի ըլլալ: Այս առթիւ, ան կը յիշէ հայոց ծագման հարցը:

Այդ յօդուածը Այվազեան նկատած է «մի կողմ-զգուշացում», որ «Հայաստանի անկախացումից անմիջապէս յետոյ... ուղղուեց բոլոր նրանց, ովքեր կը փորձեն կասկածի առնել հայերի եկոտորութեան մասին փուլ թէզը» (էջ 119): Ըստ իրեն (էջ 119-121).

ա) Աւտոյեան «հասարակութեան նշան դրեց հայերի բնիկ լինելն ապացուցող հեղինակների եւ աղբբջանցի յայտնի կեղծարար Զիյա Բունիաթովի միջեւ»:

Բնագիրը կ'ըսէ.- «Ատրպէյճանցի ակադեմական Բունիաթով, օրինակ, պնդած է, որ մերօրեայ ատրպէյճանցիները ազերի թուրքերու յետնորդները չեն, այլ աւելի ճիշտ՝ Կովկասեան Ալպանիոյ/Ադուանքի բնիկ թրքացած յետնորդները: Ասիկա գիտականօրէն կարելի է յաջողութեամբ հերքել, սակայն մոյմ հերքումները պետք է զգոյշ ըլլան իրենց համար մամ պնդումներ ընելէ»⁶⁰ (ընդգծումը մերն է):

58. AVDOYAN LEVON, "Afro-Centrism, Armeno-Centrism and the Uses of History", in J.-P. Mahé and Robert Thomson (eds.), From Byzantium to Iran: in Honour of Nina Garsoian, Atlanta, 1996, p. 90.

59. Տե՛ս Mary F. Lefkowitz and Guy MacLean Roger (eds.) Black Athena Revisited, Chapel Hill, 1996: Այս ժողովածուի բազմաթիւ դիպուկ նկատողութիւններ՝ Պերնալի եւ իր համախոհներու դիրքորոշումին նկատմամբ, զուգահեռ կարգով ուսանելի են հին հայոց պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

60. "(...) The Armenians, whose dominance over the land comes after centuries of dominance by other peoples (...)" (Avdoyan, op. cit., p. 91).

Այսինքն, պէտք է զգույշ ըլլալ, օրինակ, մենք մեզ «Հայա-
ցած ուրարտացիներ» դարձնելէ (ուրարտացիներ = Հայեր), ինչ-
պէս փորձուած է վերջին քսանամեակին՝ տարտամ հիմքերով⁶¹։
Սակայն, անճիշտ է Աւտոյեանի պնդումը այն իմաստով, որ
աղուաններու անհետացումի եւ թրքայեզու ցեղերու երեւումի
միջեւ պատմական լայն բաց մը կայ, որ ուրարտացիներու եւ
Հայերու պարագան չէ, նոյնիսկ եթէ վերջիններս եկած ըլլային
Ք.Ա. 6րդ դարուն՝ Ուրարտուի տապալումէն ետք (պետութիւնը
անհետացաւ, բայց ո՛չ անմիջապէս՝ ցեղը)։

բ) Ծօղուածի իմաստը պարփակուած է հետեւեալ նախադա-
սութեան մէջ. «...Այդ հողի վրայ Հայերը տիրապետութիւն են
Հաստատել այլ ժողովուրդների տիրապետութիւնից դարեր յե-
տոյ (...)» (ընդգծումը՝ Այվազեանի)։

Բնագիրը կ'ըսէ. - «Հայերու ծագումը, որոնց տիրապետու-
թիւնը հողի վրայ կու գայ այլ ժողովուրդներու դարաւոր տի-
րապետութեանէն ետք, առաւել մութի մէջ է» (ընդգծումը՝ մերն
է)⁶²։

Սխալ թարգմանութեամբ, հեղինակին տեսակ մը «պարապ»ի
նշում կը վերագրուի Հայկական լեռնաշխարհի մէջ (Համա-
աղուաններու անհետացումը եւ թաթար-«ազերներու» երեւու-
մը), որ իրականութեան չի համապատասխաներ։

գ) Նոյեան տապանի լերան մասին, «Աւտոյեանի համար
"Հաստատուած փաստ" է, որ Աստուածաշունչը նկատի է ունեցել
ո՛չ թէ Արարատ լեռը, այլ սոսկ"Արարատի/Ուրարտուի սարե-
րը"։ Աւտոյեանը, չգիտես ինչու, ջղաճգնուած է մէկ այլ՝ Եղեմի
պարտէզը Հայաստանում տեղադրող աւանդութիւնը յիշելիս»։

Բնագիրը կ'ըսէ. - «Այս պնդումը ո՛չ միայն կ'անտեսէ ինչ որ
կ'ըսէ Ծննդ. Ը.4 («եւ տապանը կանգ առաւ ի լերինս Արարա-
դայ»), բայց նաեւ իրենց լերան՝ Մասիսի հայոց անուանումը։
(...) Չեմ անդրադառնար անոնց, որոնք կը պնդեն որ Եղեմի
պարտէզն ալ Հայաստան էր, որովհետեւ ներկայիս այս պնդումը
նուազ յաճախակի կը հանդիպի»⁶³։

Կարիք չկայ մեղադրանքի, քանի որ փաստ է, որ Մասիսը
Նոյեան տապանի լեռը չէ՝ Աստուածաշունչի իսկ վկայութեամբ,
պնդումը կու գայ Ս. Գիրքի քրիստոնեայ մեկնիչներէ⁶⁴։ Նա-

61. Բանավէճի համապարփակ ներկայացումը տե՛ս ASTOURIAN, op. cit., 44-52.

62. AVDOYAN, op. cit., p. 89.

63. Idem, p. 87.

64. Տե՛ս ԻնԳԼԻՋԵԱՆ Հ. ՎԱՀԱՆ, Հայաստանը Ս. Գրքի մէջ, Վիեննա, 1947,
էջ 122. BAILEY LLOYD R., Noah. The person and the Story in History and
Tradition, Columbia (South Carolina), 1989, p. 194-195.

խաղասույթեան մէջ որեւէ «ջղաճգում» նշմարելի չէ, անկախ այն բանէն, որ «Հայաստան, երկիր դրախտավայր» դրոյթը վերջին տարիներուն իրօք սկսած է նուազ համարուած ստանալ, քանի որ կ'ենթադրուի – առաւել կամ պակաս հիմքերով –, որ «չորս զետերու երկիրը» նկատի ունէր այլ տարածքներ, օրինակ Միջագետքը:

դ) Աւտոյեան «գովաբանում է Ի. Դիակոնովին, Կ. Թուամանովին եւ Ն. Գարսոյեանին (...) իրեւ օբյեկտիւ, անկաշառ գիտնականներ, իսկ միւս կողմից, քննադատում է, կրկին առանց որեւէ փաստարկի, իր օբյեկտիւ գիրքով յայտնի Դէյվիդ Մ. Լանգին (...) Լեւոն Ջէքիեանին ու Էդուարդ Գուլբէկեանին, որոնք համարձակուել էին անգլերէնով գրել հայերի՝ Հայաստանում բնիկ լինելու մասին» (ընդգծումը բնագրային է):

Աւտոյեան⁶⁵ «վիճելի» կը նկատէ Տէյվիտ Լանկի երկերը (իրապէս «Armenia: Cradle of Civilization»-ը (1978) վիճելի հաստատումներ ունի), կը քննադատէ Եդ. Կիւլպէկեանի 1991ի վարկածը՝ հայերը «փոխգիացի գաղութաբնակ» համարելու Հերոդոտոսի շարժառիթի մասին (վարկածը մերժելի է, թէեւ այլ պատճառներով)⁶⁶. Եւ կը յիշէ Հ. Լեւոն Ջէքիեանի 1986ի յօդուածի մը «եթէ»ներով հարուստ պարբերութիւն մը, որ քանի մը տողով անդրադառնալով Գամկրելիճէ – Իվանովի տեսութեան, կ'ըսէր, թէ վերջինս ընդունուելու պարագային, «պիտի եզրակացնէինք նաեւ, որ հայերէն լեզուի [ընդգծումը մերն է Վ.Մ.] հնդեւրոպական տարածքը իր հնագոյն արմատները տեղւոյն վրայ ունի (...)»: Աւտոյեան կ'աւելցնէ՝ «տեղաբնիկութեան ի նպաստ փաստարկում մը, սակայն, թոյլ կու տայ նմանօրինակ փաստարկումներ»: Ապա կու գայ Բունիաթովի կապուած պարբերութիւնը:

Ինչպէս վերը ըսինք, համեմատութեան եզր չկայ երկու պնդումներուն միջեւ, ինչ որ չի նշանակեր, թէ հայերու տեղաբնիկութեան վարկածը «քննութիւն բռնած է»:

Որպէս այս «ազդարարութեան» հետեւանք, Այվազեան կը յիշատակէ Ճ. Ռասրլի 1997ի յայտարարութիւնը, որ հայերնի գիտնականները «բունիաթովական» համարած է՝ Արտակ Մովսիսեանի ուրարտական մեհենագիրներու (hieroglyph) հայերէնի հիմամբ վերծանումի փորձի առիթով (էջ 121): Ան կարծած է, սխալմամբ, որ Մովսիսեան –որու փորձը գիտական լուրջ հիմք

65. AVDOYAN, op. cit., p. 86, 91-92.

66. Տէ'ս MATIOSSIAN, "Kharpert/Malatia (Tsopk/Melitene) and Armenian Origins".

ունի, անկախ արդիւնքներէն— կը զբաղի սեպագիրներու վերածանումով:

Սակայն, ակներեւ չափազանցութիւն է Աւոտյեանի ամփոփ յօդուածէն, որուն միտք բանին այլ էր («պատմութեան գործածութիւնը»), ու Ռասըլի փութկոտ յայտարարութենէն մակաբերել, որ «կրեմլեան թելադրանքից ազատուած Հայաստանեան Հայագիտութեանն այժմ էլ փորձում են պարտադրել "հարվարդեան սանձը"» (էջ 121):

Աւելի անդին, Այվազեան քննադատած է Հայերու եկուորութեան արծարծումը Ռասըլի կողմէ (էջ 224)⁶⁷: Վերջինս ըսած է, թէ Հայերը փոխ առած են իրենց անունը խէթերէն, թէ խուռի-ուրարտական լեզուներէն առած են լեռնաշխարհի պտուղներու ոչ—հնդեւրոպական անուններ, թէ ուրարտերէնը Հայկական լեռնաշխարհի «բնիկ լեզու» է եւ թէ Հայերը colonist էին⁶⁸ (որ կը նշանակէ «վերաբնակիչ, գաղութաբնակ» ու «բացասական յայտնի երանգներ» ունի նաեւ, կ'ըսէ Այվազեան): Կրնանք երեք նկատողութիւն ընել.—

ա) Ռասըլ իր առաջին երկու պնդումները փոխ առած է Դիակոնովէն⁶⁹:

բ) Անգլերէն indigenous («բնիկ») կը նշանակէ “local” («տեղական»)⁷⁰:

գ) Հայերու “colonist” անուանումը Հերոդոտոսէն կը բխի⁷¹:

Ինչպէս ըսած էինք, Դիակոնով իր տեսութիւնը կը կառուցէ որոշ կանխադրոյթներով, որոնք հակառակ վիճելիութեան, չեն դադրիր գիտական հիմք ունենալէ: Ուստի, Ռասըլի ամփոփումը քաղաքականապէս միտումնաւոր համարելը, ըստ մեզի, ճիշտ է:

67. Մեր կարծիքով, հայերէն լեզուն կրնայ տեղաբնիկ համարուիլ կամ ոչ (կապուած՝ հնդեւրոպական նախահայրենիքի հարցի լուծումին), բայց հայերը որպէս ցեղային երեւոյթ տեղաբնիկ են: Այսինքն, Հայերու յառաջացումը որպէս այդպիսիք տեղի ունեցած է Հայկական լեռնաշխարհի մէջ: Այվազեան այս տարբերակումը չ'ըներ, ըստ երեւոյթին, «Հայաստ» ու «Հայ» միեւնոյն բանն են իրեն համար:

68. RUSSEL JAMES, “The Formation of the Armenian Nation”, in The Armenian People, vol. I, p. 23-26.

69. Հմմտ. DIAKONOFF IGOR, “Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian”, Journal of the American Oriental Society, Octobre-December 1985.

70. “Something that is indigenous is originally from the country in which he is found, rather than coming or being brought there from some other country” (Collins Cobuild, p. 741, *ընդգծումը մերն է, Վ.Մ.*):

71. Հմմտ. MALLORY, op. cit., p. 33 (“Herodotus includes the Armenians, whom he informs us were ‘Phrygian colonists’”).

ԽՈՐԵՆԱՑԻ՝ ԱՆԳԼԵՐԷՆ

Այվազեանի սեւեռած յաջորդ հարցը խորենացիի, Եղիշէի եւ Փաւստոսի ժամանակի եւ արժանահաւատութեան խնդիրն է:

Սորենացիի շուրջ հսկայ մատենագիտութեան մէջ, ինքնութեան մասին վէճերը յատուկ տեղ կը գրաւեն: Գերքննադատական հոսանքը չյաջողեցաւ տապալել անոր վարկը, իսկ 1940ին Ստ. Մալխասեանցի «Սորենացու առեղծոածի լուծումը» այդ փուլը կը փակէր: Սակայն, հակառակ Այվազեանի պնդումին, 1940–60ականներուն Պատմահօր Ե. դարու պատկանելիութիւնը «մէկընդմիջտ պարզուած փաստեր» չէին: Այլապէս, չէր բացուեր նոր հանգրուան մը Կիրիլ Թումանովի «Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1961ի յօդուածով, որուն պիտի հետեւէր Ռուբեն Թումանի թարգմանութիւնը եւ յառաջաբանը՝ 1978ին:

Այվազեան, ընթացք քննութեան, կը ներկայացնէ հարցի արդի վիճակը, զայն կապելով թրքական պատմագրութեան խորենացիի շուրջ տեսակէտներու, արտայայտում՝ յանձին էսաթ Ուրասի (1950), եւ փոխանցուած՝ Թուրքիոյ հովանաւոր Միացեալ Նահանգներու, ուր «Սորենացու (իմա՝ հայ պատմագրութեան եւ հայոց պատմութեան) դէմ նոր խաչակրաց արշաւանքի նախաձեռնողի դերում հանդէս եկաւ պրոֆեսոր Կիրիլ Թումանովը» (էջ 125): Առհասարակ, թուրք-ամերիկեան հակադիտական գործակցութեան Այվազեանի պնդումները մակերեսային են, իսկ հայագիտութեան գերքննական հոսանքը թուրք պատմագրութեան հետ կապելու եւ անկէ ԱՄՆի քաղաքական «պատուէր» հետեւցնելու փորձը տկար հիմնաւորուած է՝ լուրջի առնուելու համար: Ուրասի եւ Թումանովի մօտեցումներու զուգադրումն իսկ ոչինչ կ'ըսէ: Վերջինիս մերձեցումի ողջ համակարգի քննութիւնը ցոյց կու տայ, որ խորենացիական վերլուծումը (հոգ չէ թէ սխալ) կը մտնէ անոր տրամաբանութեան մէջ:

Թումանով բերած է ութ փաստարկներ, որոնք իր համոզումով լաւագոյններն են ցոյց տալու, որ Սորենացի Ե. դարուն գրած չէ: Զինքը կանխող այդ փաստարկները (Ն. Ադոնցէն՝ գլխաւորաբար) երկրորդած է մէկ յաւելումով՝ Բագրատունեաց հրէական ծագումի վարկածը, զոր, ըստ իրեն, Թ. դարու առաջին կէսին բանաձեւած են Վրաստանի Բագրատունիները, որմէ «կեղծ Սորենացի»ին ու Յովհաննէս Դրասխանակերտցիին անցած է: Բագրատունեաց արեւելավրացական նախնի Ատրնեբսեհ 772էն ետք Վրաստան երթալով՝ ինքզինք Դաւիթ թագաւորի սերունդէն հռչակած է, ինչպէս եւ իր զաւակը՝ կիւրապաղատ Աշոտ, իսկ Ժ. դարուն, երբ բիւզանդացի պատմիչ Կոստանդին

Մերանածին վարկածը կը յիշէ՝ Բագրատունիներու վրացական ճիւղի հայկական ծագումը նշելէ կը խուսափի⁷²:

Սակայն, այս փաստարկը յօդս կը ցնդի, երբ յիշենք, թէ Վաղարշակ «նախ եւ առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագարատ» (Ոորենացի, Բ. Գ.), եւ թէ Վաղարշակ վարձատրեց «նախ զԲագարատ, որ ՚ի Շամբաթայ Հրէէ էր, որմէ համբաւեն լինել յազգէ Դաւթի» (Դրասխանակերտցի, նախաբան): Ոորենացի չ'ըսեք, թէ Շամբատ Բագարատ «յազգէ Դաւթի» էր, իսկ Դրասխանակերտցի՝ այո՛: Ոորենացի գրած է նախ քան վրաց Բագրատունիներու սկզբնաւորումը, բայց ասիկա փաստ չէ, որ գրած ըլլայ Ը. դարու վերջերը: Վրաց Բագրատունիները կրնային օգտուիլ Ե. դարու հեղինակ Ոորենացիէն ու զարգացնել վարկածը իրենց հաշուոյն: Թումանովի փաստարկը պարզ հետեւում մըն է, կառուցուած՝ ութ փաստարկներու կանխադրոյթին վրայ, որ սկսած է քայքայուիլ հիմնովին, գլխաւորաբար՝ Ալեքերտ Մուշեղեանի մանրագնին փաստարկումին եւ Ճիւստո Թրայինայի թափանցող վերլուծումին շնորհիւ⁷³:

Իր թարգմանութեան ներածութեան մէջ, Թումանովի վերադրած է Թումանովի փաստարկները եւ զանոնք համեմատ է Ոորենացիի մասին քամահրական բնութագրումներու շարանով մը: Մէկտեղելով այս բոլորը (էջ 129-131), Այվազեան դիտել կու տայ, թէ Թումանովի սկզբունքն է՝ Ոորենացիի եւ այլ պատմիչներու առիթով, նկատի չտալ սկզբնաղբիւրային թէ մատենագիտական նիւթեր, որոնք կը հակասեն իր կանխադրոյթներուն մէջ (էջ 147-150, 164): Հետաքրքրական է, որ 1978-ին ետք, ան չէ արձագանգած Ոորենացիի ժամանակագրութեան վերաբերեալ նորութիւններուն, գոհացած է կրկնելով իր տեսակէտները՝ որդեգրելով magister dixit ուղղութիւն մը: Դժուար է պատճառը ըմբռնել, եթէ ընդդիմախօսները «աւանդապաշտ», «ազգայնական» որակելու մեծապետական լուելեայն կեցողածք մը չենթադրուի⁷⁴:

72. TOUMANOFF CYRIL, "On the Date of Pseudo-Moses of Chorene", Հանդէս Ամսօրեայ, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր 1961, էջ 473-474:

73. Sè'u TRAINA GIUSTO, *Il complesso di Trimalcione. Movses Xorenaci e le origini del pensiero storico armeno*, Venezia, 1991: Հոս կը յղէ Ալեքերտ Մուշեղեանի յօդուածներու, ուր ան սկսած է մէկ առ մէկ հերքել Թումանովի փաստարկները:

74. Զոր պէտք չէ չփոթել Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի ուղղուած «հասկանալի ամբերիկեան մեծապետական մտածելակերպ»ի մեղադրանքին հետ՝ Թումանովի կապակցութեամբ: Երբ Յովհաննէսեան կ'ըսէ, ոչ-մասնագէտ ըլլալը

Այվազեան կը պնդէ, որ Թոմսըն «Մովսէս Խորենացու եւ նրա "Հայոց պատմութեան" մասին գրելիս (...) կատարել է քաղաքական պատուէր» (էջ 134): Արժանահաւատութեան «ոչընչացումը» քաղաքական շարժառիթէ մը բխեցնել կը պահանջէ խօսուին ու շօշափելի ապացոյցներ, զորս Այվազեան չի մատուցեր: Պատմահօր արդիական հնչեղութեան մասին Թոմսընի մէկ տողը եւ գիրքի «Հայկական ահաբեկչութեան» վերելքի տարիներուն տպուած ըլլալը չեն բաւեր գիտնականը քաղաքական գործակալի մը վերածելու: Ինչպէս Այվազեանի, մեզի համար ալ անըմբռնելի է հայրենի ակադեմական շրջանակներու լռութիւնը կամ բարեացակամութիւնը՝ Թոմսընի սխալներուն ու վիճելի տեսակէտներուն նկատմամբ: Այլ հարց, որ տարբեր վերաբերում «ազգայնական աղմկարարութիւն» պիտի նկատուէր, ինչ որ ԱՄՆի մէջ ընկալելաւ սովորութիւն է երբ կը վերաբերի ոչամերիկացիներու:

Թոմսընի գործը «Թերի եւ կեղծուած թարգմանութիւն» որակելով (էջ 136), Այվազեան քանի մը օրինակներով փորձած է հիմնաւորել իր պնդումը:—

1) «Զի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր...» նշանաւոր խորենացիական խօսքը անգլերէնի թարգմանուած է “for although we are a small country”: Համաձայն ենք, որ նախընտրելի է «ածու փոքր» պատկերաւոր խօսքը բառացի թարգմանել՝ փոխաբերական իմաստներու ալլաղանութենէն խուսափելու համար, ու թերեւս այդ իմաստով “garden bed”-ի գործածութիւնը ճիշտ ըլլայ (էջ 138–140): Բայց ինչո՞ւ անպայման մեղադրել Թոմսընը «մտածուած կերպով՝ թուրքական պատմագրութեան իր որդեգրած սկզբունքների համաձայն» թարգմանութիւն ընելու, երբ ամէնէն հաւանականն է, ինչպէս Այվազեան իսկ կ'ընդունի

խոստովանելով —Այվազեանի քամահրական խօսքը, թէ «ի վիճակի էլ չէ կարգալու հայկական հին կամ միջնադարեան որեւէ սկզբնաղբիւր (...) դրաբար բնագրի վիճակում» (էջ 153), ցաւալի վրիպանք մըն է, թէ Թոմսըն չտաւ ակնյի կը գնահատէ հայ դասական հեղինակները, քան ինչ որ կ'ենթադրուի (Ռ. Յովհաննէսեան, «Հայ դասական աղբիւրներու թարգմանութիւնը Միացեալ Նահանգներու մէջ», Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1, 1987, 110. Հմմտ. անգլերէն տարբերակը՝ “The Translation of Armenian Sources in the United States”, Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, Հտ. Զ., 1994, 29), գաղափարը կը զարգանայ ամփոփ, բայց համապարփակ շարադրանքի մը մէջ, ուր Թոմսընի գրական ու սուրբգրական գործը կը գնահատուի, ինչ որ մեր մատենագրութեան ուսումնասիրութեան իր բուն յաւելումը կրնայ ըլլալ, կը կարծենք: Յովհաննէսեան չի վարանիր նաեւ քննադատել Թոմսընը, ճիշտ է, ո'չ Այվազեանի ոճով (որ անտեսած է այդ քննադատութեան գոյութիւնը):

(«բացառուած չէ»), որ պարզապէս Հայկազեան բառարանի բացատրութեան հետեւած ըլլայ:

1ա) Շարունակութիւնը՝ «...ընդ այլով յոլով անգամ նըլաճեալ թագաւորութեամբ», «...often subject to another's rule» եղած է: Ի հարկ է, «նուաճեալ» subject եւ «թագաւորութիւն» rule զոյգերը հաւասարազօր չեն, եւ կարելի է թարգմանել conquered եւ kingdom (էջ 141): Այվազեան ճիշտ կը նկատէ հակադրւած ինքնիշխանութիւն (այսինքն, այլ թագաւորութիւններ նուաճեցին Հայաստանի թագաւորութիւնը) կորուստը, բայց այսքանը կարելի է թարգմանելի ազատութիւն համարիլ (ընդունելի կամ ոչ), ո՛չ անպայման թրքական պատմագրութեան լծակցութիւն՝ «գրաւոր յանձնարարական»ի անապացուցելի ենթադրութեամբ:

1բ) «...բազում գործք արութեան»ը դարձած է “many manly deeds” (յառաջաբանին մէջ՝ ‘valiant deeds’): «Արութիւն» բառի իմաստներէն “manly” ընտրելը թէպէտ բառացի չէ, բայց թարգմանչական ազատութեան մաս կը կազմէ. ««սողամարդկային»ը կ'ենթադրէ «քաջ»ը: Անորոշութիւնը՝ “valiant” թէ “manly”, հեղինակի անուշադրութեան վերագրելի է: Հետեւցնել, թէ պէտք էր «նսեմացնել Հայերի ազգային արժանիքները» (էջ 142), պատմաբանի գործ չէ:

2) «Արանց կացեալ գլուխ եւ արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, եւ զընդ լծով կացեալս՝ լծադիրս եւ հարկապահանջս կացոյց բազմաց...»:

Այվազեան կը քննադատէ նախադասութեան երկու մասի բաժանումը (ինչ որ բնաւ անընդունելի չէ) եւ «բարձրացոյց»ի թարգմանուիլը իբր “glorified” (ինչ որ գրական առումով անճիշտ չէ): Ինչ կը վերաբերի «զընդ լծով կացեալս...» բաժնի երրորդ դէմք յոգնակիով թարգմանելուն (“those who had been under a joke...”), ասիկա անկարելի չէ, նոյնիսկ դատելով պարբերութեան ընթացքէն: Խորենացի կրնայ խօսած ըլլալ «մենք»ով, ապա անցնելով «անոնք»ի՝ «մենք»ի ակնարկելով: Մալխասեանց եւ Մահէ այդ «անոնք»ը «մենք»ի վերածած են, իսկ Թոմսըն բնագրային նրբերանգր պահած է: Մեր կարծիքով, խնդրի հետ կապ չունի wegroup-theygroup այլապէս շահեկան ընկերաբանական վերլուծում մը՝ փաստելու համար աղճատումի քաղաքական ենթահողը (էջ 145-146): Այլ հարց, որ Այվազեանի բառացի թարգմանութիւնը մէկ-երկու առաւելութիւն կրնայ ունենալ Թոմսընի գրականի դիմաց:

Թոմսըն սխալ թարգմանութիւններ ու մեկնութիւններ ունի, ի հարկէ⁷⁶: Այսուհանդերձ, համաձայն ենք Պարոյր Մու-

րադեանի կարծիքին, թէ մինչ նորանոր գիտական նուաճումներ խորենացիի Ե. դար ապրած ու գրած ըլլալը կ'ամրացնեն, «այդ ամենեւին չին նշանակում, թէ պիտի բանադրել խորենացու քննադատութեամբ պարապողներին»: Նշելով այս կարծիքը (էջ 150), Այվազեան կը հակառակի անոր, օրինակ բերելով Արցախը «Աղուանք-Աղբբելան»ի անբաժան համարելու ազերի դրոյթը եւ Յեղասպանութեան «թրքական տարբերակը»: Սակայն, ինչպէս որ Գ. Սարգսեանի եւ Զ. Բուռնիաթովի միջեւ հաւասարութեան նշան դնել կարելի չէ, նոյնպէս Թոմսըն ու Կիւրիւն հաւասարումը անթոյլատրելի է: Բուռնիաթովի տեսակէտները «բանադրելի» էին, քանի որ բացայայտօրէն գիտութիւնը ոչ-գիտութեան կառուքին լծած էր⁷⁵, մինչ Թոմսընի տեսակէտները քննադատելի են գիտութեան ծիրէն ներս:

Քննադատելով Փիթըր Բաուրի, Ռոպըրթ Պետրոսեանի⁷⁷ եւ էրիք Բեթենհոֆէնի դիրքը՝ Եղիշէն⁷⁸ ու խորենացի անվատահելի նկատելու (էջ 160-167), Այվազեան կ'եզրնակացնէ, որ Սիւնի կամ Թոմսըն առանձին չեն, այլ գործ ունինք ԱՄՆի (եւ մասամբ Արեւմուտքի մէջ) «հաստատագրուած (ինստիտուտիզացուած) կեղծ-հայազգիտական մի ամբողջ դպրոցի հետ»: որ կեանքի կոչուած է «արեւմտեան որոշակի ոյժերի կողմից՝ սպասարկելու համար հզօր եւ վաղուց ի վեր գործող թուրքամէտ

75. Օրինակ, տե՛ս ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, «Արտաշէս Ա.ի եւ իր յաջորդ-ներու ժամանակագրութեան մասին», Բազմալէզ, 1, 1998, էջ 285:

76. Այվազեան խստիւ քննադատած է Արցախի հին պատմութեան գնահատումը Սիւնիի կողմէ (էջ 31-36), որ ըստ ամենայնի թիւր պատկերացում մը ունի Արցախի ու Աղուանքի կապի, աղուաններու եւ ազերիներու կապի մասին, եւ կ'երեւի իւրացուած ըլլալ ազերիական դրոյթները (Looking, p. 193):

77. Ի՞նչ սկզբունքով Bedrosian կը դառնայ Բեդրոսեան (էջ 167): Արեւելահայերէնը օտար անունները տառա-հնչիւնային օրէնքներով կը հայացնէ (օր. Ֆրանս. Michel Legrand, հայ. «Միշէլ Լեգրան»), իսկ արեւմտահայերէնը՝ հնչիւնային («Միշէլ Լեգրան»): Հոս խօսքը կը վերաբերի հայերէն անուններու, որ այդ օրէնքները ընդունելի չեն: Այլապէս, Vagan Oganessian մը արեւմտահայերս պէտք է դարձնէինք Վակամ Օկանէսեան: Սա-կայն, Vartanyan արեւելահայերէնի մէջ դարձած է Վարթանեան «ճիշտ» կարգացուելու համար (հմտ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ Է., «Արտասահմանի հայագիտական համագործակցութիւն», Պատմա-բանասիրական հանդէս, 3, 1990, էջ 217, որ աւելի ծայրայեղ ձեւեր կան, Նիշանեան, Սամի, Նալթայեան, որոնք նշանան, Սիւնի, Նալչանեան պէտք է գրուէին):

78. Այվազեան կը նշէ, թէ Թոմսըն կը կրկնէ Եղիշէն Զ. դար տեղափոխելու Հ. Ներսէս Ակինեանի փորձը, անկատ փոխելով Ե. Տէր Մինասեանի հերքումը (էջ 155-159): Տե՛ս NERSESSIAN VREJ, "Elishe, History of Vardan and the Armenian War" (book review), Հասկ Հայազգիտական Տարեգիրք, հտ. 2., 1994, էջ 427-430:

քարոզչութեամբ» (էջ 168): Մէկ բան է այս կամ այն հանդէսի մէջ Լարաբաղի կամ Յեղասպանութեան մասին հակահայ կամ ոչ-հայանպաստ յօդուած տեսնել, որոնք կրնան «պատուէրով» գրուած ըլլալ (կամ հեղինակի համոզումը արտայայտել)⁷⁹, այլ բան՝ հայ մատենագրութեամբ (կամ յարակից հարցերով) զբաղողներու մէջ դաւադրական միտում տեսնել: Նման կարծիք յառաջ քաշելու համար շօշափելի փաստեր անհրաժեշտ են, ո՛չ թէ ենթակայական վերլուծումէ բխած վիճելի եզրակացութիւններ: Թումանովի, Թումսընի եւ այլոց կեցուածքը կարելի է առանց այլեւայլի «գերքննադատութիւն» կոչել եւ հանգամանորէն քնննել⁸⁰, բայց գիտական ծիրի մէջ մնալով: Ընդունելի չէ ի յառաջագունէ մերժել՝ քաղաքական մեղադրանքով, կամ լուութեան մատնել ինչ որ ընդունուած տեսակէտի մը չի հետեւիր («մեզի հետ չեն, մեզի դէմ են»)⁸¹:

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴ՝ ԱՆԳԼԵՐԷՆ

Անցնելով Փաւստոս Բուզանդի Թարգմանութեան հարցին, Այվազեան նախ լայնօրէն կ'անդրադառնայ երկի բնոյթին, որ

79. Հմմտ. WALKER CHRISTOPHER, *Armenia and Karabakh: The Struggle for Unity*, London, 1991, p. 3; AVDOYAN LEVON, "The Past as Future: Armenian History and Present Politics", *Armenian Forum*, Spring 1998, p. 16-17; LIMA, op. cit., p. 100 (Ճորճ Պուռնութեանի կարծիքը):
80. Տե՛ս ZEKIYAN LEVON BOGHOS, "Giusto Traina, Il complesso di Trimalcione" (book review), *Journal of the Society for Armenian Studies*, vol. 7, 1994, p. 167: Տե՛ս նաեւ NERSESSIAN VREJ, "The Art of the Interpreter. A Review Essay", *Journal of the Society for Armenian Studies*, vol. 9, 1996, 1997 (1999), p. 126-132.
81. Ըստ Յովսէփոս Փլաւիոսի, Բ.Ե. 70 թուականի Երուսաղէմի կործանումի նախօրեակին, հռոմէական զրոհին դիմաց Հրեաները քաղաքացիական կռուի մէջ էին: Ազգային պատմագրութեան հետ անյարիր զոնելով նման վկայութիւն, իսրայէլցի պատմաբան Նիկայէլ Պաէր հռոմէական կեղծիք նկատած է զայն, պնդելով, որ Յովսէփոս իր պատմութիւնը քաղած է Թուրիդիդէսի յոյն քաղաքացիական կռուի նկարագրութենէն: Պաէր նկատելով "champion du nationalisme [israelien, վ. Մ.] integriste", Հրեայ-Փրանսացի հեղինակէտ Փիեռ Վիտալ-Նաթէ կը փաստէ՝ առանց միտելու յունական հետադարձական աւանդոյթի ազդեցութիւնը, թէ «կարելի չէ պառակտումներու գոյութիւնը մերժել, բացի անոնց գոյութիւնը բացառող գաղափարախօսութեան մը անունով» (NAQUET PIERRE VIDAL, *Ensayos de historiografia. La historiografia griega bajo el Imperio romano: Flavio Arriano y Flavio Josefo*, Madrid, 1990, p. 254): Այվազեան Թումսընի եւ այլոց տեսակէտները կը հերքէ ազգային պատմագրութեան հետ անյարիր զոնելով գանձնք (գիտական քննութեան կցելով «Թրքամէտ քարոզչութեան» պիտակը), ինչ որ իր կարգին գաղափարախօսական կեցուածք մըն է:

Մ. Աբեղեանի ու Կ. Մելիք-Օհանջանեանի կարծիքով դիւցազնավիպական սեռին կը մօտենայ: Ան կը ժխտէ նման հարցադրում, զայն համարելով «գերքննադատական», որով կը վերարծարծէ բուզանդի պատմականութիւնը (էջ 169-185)⁸²: Իր տեսակէտները իրաւացի կէտեր ունին, սակայն միակողմանի են. ան չի կրնար ժխտել այն երեւոյթը, որ երկը փոխներթափանցող եւ փոխադարձաբար ճնշող պատմական եւ գրական զոյգ շերտեր կը պարզէ: Գործը իբր պատմական սկզբնաղբիւր վաւերական արժէք ունի, բայց անպայման արժանահաւատ նկատել բոլոր հաղորդումները՝ քիչ թէ շատ հնարամիտ ենթադրութիւններով (հաստատող աղբիւրի մը չգոյութեամբ)⁸³, կը մնայ վերականգնումի (reconstruction) սահմաններուն մէջ, ճիշտ ինչպէս Աբեղեանի ու Մելիք-Օհանջանեանի փորձը:

Կարսոյեանի թարգմանութեան մասին, Այվազեան կը պնդէ, որ «ոչ թէ սոսկ վերոյիշեալ անհիմն գերքննադատութեան կրկնութիւնն է, այլ այլ սխալների որակական եւ միջոցաւոր զարգացումը» (էջ 186)⁸⁴, եւ թէ ան՝ 1984ի հայերէն վերահրատարակութեան խորագրին մէջ, պատմիչը «կեղծ-Փաւստոս»ի վերածած է⁸⁵: Այնուհետեւ, զոյգ պարագաներ կը յիշէ. -

82. Կ'արժէ վեր հանել այն դիտողութիւնը, թէ Յ. Մանանդեանի կասկածը՝ Բուզանդի հաւաստիութեան մասին, կապ ունի դարասկիզբի աղետներու պատճառած հոգեկան ցնցումի հետ, ինչ որ 1902ին նշած «Հայոց պատմութեան նկատմամբ ձեւաւորուած թերարժէքութեան սոցիալ-հոգեբանական մտապատճեններէ» (էջ 185) հրաժարումը անհնարին դարձուցած է: Այս տեսակէտը կարելի է տարածել պատմութեան բազում դէպքերու մերօրեայ թերարժեւորումին ու գետարժեւորումին վրայ: Հոգեկան ցնցումը երկու ուղղութեամբ կ'աշխատի. ծայրայեղութիւնը կը դառնայ երկկողմանի:

83. Այվազեան այլուր կ'անդրադառնայ Կարսոյեանի մեկնութիւններու անվստահելիութեան շեշտերուն («մտացածին» ու «անհաւանական» հաղորդումներ՝ Հայոց բանակի յաղթանակներուն նկատմամբ) (էջ 193-198): Ունի ճիշտ դիտողութիւններ, թէեւ կարելի չէ Փաւստոսի բոլոր հաղորդումները անվերապահօրէն ընդունիլ (ինչպէս որ կարելի չէ անդառնալիօրէն մերժել):

84. Ան կը բերէ ընդարձակ քաղուածք մը Գէորգ Տէր-Վարդանեանի այն առեն անտիպ յօդուածէն (այժմ տե՛ս Տէր-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Գ., «Փաւստոս Բուզանդի հրատարակութիւնները ու ձեռագրերը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Լո. ԺԺ., 1999, էջ 12, 51, ոճական աննշան տարբերութիւններով), որ կը փաստէ, թէ անգլերէն թարգմանութեան Փաւստոսի ձեռագիրներու ցանկը մեծաթիւ սխալներ ունի (էջ 198-199): Չենք կարծեր, որ թարգմանչուհին ցանկը տպած ըլլայ գիտական տպաւորութիւն ստեղծելու համար (հմտ. էջ 200), քանի որ ոեւէ մասնագէտ կրնար անմիջապէս ցոյց տալ սխալները:

85. Այվազեան «բուզանդարան»ի ստուգաբանութեան եւ «Բուզանդ»ի հետ կա-

ա) 1983ի նշումը, թէ հայ մատենագրութիւնը «կենտրոնացած էր պատմագրութեան վրայ, որի մէջ այն ներարկեց առասպելական թեմաներ, ինչպէս նաեւ տարբեր տիպի կրօնական գրականութեան վրայ» (էջ 188): Այվազեան կը հետեւցնէ. «Ասել կ'ուզի՝ հայ պատմագրութիւնը վստահելի չէ, քանզի այն իբր ողողուած է անարժանատի առասպելաբանութիւններով»: Ապա կը նշէ, թէ անոնց «չէին զիջում» այլ բնագաւառներ (փիլիսոփայութիւն, բժշկութիւն, քերականութիւն, աշխարհագրութիւն, իրաւունք, եւն.):

Սակայն, բնագիրը ուրիշ բանի մասին է: Կարսոյեան Կովկասի գրականութեան ու բանահիւսութեան իրանական ազդեցութեան մասին կը խօսի, նշելով, թէ Բուզանդ ու Լէոնտի Մոզլի օգտուած են իրանական գրաւոր թէ բանաւոր աղբիւրներէ. «Միջնադարուն, երկար ատեն Հայաստանի մատենագրութիւնը (learned literature) պատմագրութեան -ուր ներարկեց վիպական (epic) նիւթեր- եւ կրօնական տարբեր բնոյթի գրութիւններու վրայ կեդրոնացաւ: Հետեւաբար, Վրաստանի, ի մասնաւորի Թամար Թագուհիի (1184-1213) ԺԳ. դարու արքունիքի մէջ էր, որ իրանական վիպական եւ քնարական սեռերը առաջին անգամ լրիւ ծաղկեցան Կովկասի մէջ...»⁸⁶: Հասկնալի է, որ Կարսոյեան հայ մատենագրութիւնը չի գնահատեր, այլ կը բաղդատէ

պի մասին կը լռէ: Ամբողջական 18 ձեռագիրներու «Բուզանդարան պատմութիւնք» վերնագիրը (Տէր Վարդանեան, ամդ) կը թելադրէ, որ երկի բուն խորագիրը «Հայոց պատմութիւն» (էջ 186) չէ: Բուզանդի (եւ «Հայաստանը Յուստինիանոսի ժամանակաշրջանում»ի) անգլերէն թարգմանութեան մէջ նկատուած սկզբունքը՝ կողքին վրայ Կարսոյեանը որպէս հեղինակ, անուանաթերթին վրայ որպէս թարգմանիչ յիշելը (էջ 186), հրատարակչական բարձրու մաս է (հմտ. «Սաւառյ ծոնդ»-ուն թարգմանութեան անուանաթերթը եւ կողքը, որոնք կը յիշեն Լ. Սիւրմէլեանը որպէս հեղինակ, SURMELIAN LEON, *Daredevils of Sassoun*, London, 1966) եւ վերջին հաշուով կարեւոր չէ (նոյնիսկ եթէ անձնական փառասիրութեան միտումներ համարուին), քանի որ մատենագիտական ցուցակները կը կազմուին տիտղոսաթերթի հիմամբ:

86. GARSOIAN NINA, "Iran and Caucasia", in Ronald Suny (ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ann Arbor, 1983, p. 20: Եթէ ըստ Այվազեանի մէջբերէինք, ասիկա ուրիշ բան չէր ըլլար, քան հանրայայտ փաստի մը նշումը, հայ մատենագրութիւնը իրօք կեդրոնացած էր պատմագրական եւ կրօնա-աստուածաբանական ճիւղերու վրայ: Այդ գրական ճիւղերը առիւծի բաժինը տարած են, ինչպէս պիտի հաստատուէր պարզ հաշուարկ մը: Գալով «առասպելական» (Այվազեան myth, legend եւ epics յաճախ կը շփոթէ) նիւթերուն, ո'չ մէկ հին կամ միջնադարեան գրականութիւն զուրկ է նման բանէ:

իրանական զբաղվածությունների ընկալումը (reception) հայկական ու վրացական միջավայրի մէջ:

բ) 1971ի փաստաթուղթը, թէ Դ. դարու Հայաստանը ինքնավար եւ մասնատուած էր՝ հարաւի եւ արեւմուտքի մեծ տարածքներու կորուստով, եւ թէ զբաղաշտական իրանի դէմ պայքարող միասնական Հայաստանի մը խորհրդանշանն ու Փաւստոսի մեզի փոխանցած պատկերը, իրանական խոր ազդեցութեան անտեսումով, իրականութեան հետ կապ չունի⁸⁷: «Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ»-ի ռուսերէն տարբերակէն քաղելով, ազերի պատմաբան Ֆարիդա Մամեդովա պնդած է, «թէ Արշակունիներ իրոք թագաւորութիւնը իբր ամենաչնչին անկախութիւնից զուրկ է եղել» եւ նոյնը կրկնած են Եզնիկի անգլերէն թարգմանիչները՝ Մ. Պլանշարտ եւ Ռ. Տարլինկ Եանկ (էջ 190):

Յստակ է, որ խոսքով Գ.ի մահէն ետք (338) մինչեւ բաժանում (385/387), Հայաստան, թէեւ գերիշխան, սակայն որոշ կախութեամբ իրեն մը կը ցուցաբերէր բիւզանդական թէ պարսկական կողմերէն, ուր բաժանումի նախանշանները կ'աճէին: Տիրանի ու Արշակի ժամանակ, այս վիճակը սկսած է շեշտուիլ, դառնալով տիրական՝ Պապի օրով, որ դա՛հ նստած է Բիւզանդիոնի կայսեր շնորհովով (եւ սկիզբը՝ առանց թագի): Կարսոյեանի տեսակէտը գնահատելը մեր նպատակը չէ: Գիտական անդադարձէն անդին, բացայայտ կամ լռելեայն շահագործողներու թէ օգտագործողներու առկայութիւնը չ'արտօներ, որ գրուի, «թէ ինչ աստիճան կամազուրկ, գիտականօրէն ու քաղաքականապէս անպատրաստ են եղել հայաստանցի այն հեղինակները, որոնք երաշխաւորել են Գարսոյեանի խայտառակ յօդուածի տպագրութիւնը Հայաստանում» (էջ 190)⁸⁸: Արցախի հայկականութիւնը փաստող յօդուած մը վստահաբար լոյս պիտի

87. GARSOIAN NINA, "Armenia in the IVth Century: An Attempt to Redefine the Concepts 'Armenia' and 'Loyalty'", Revue des Etudes Arméniennes, nouvelle serie, VIII, 1971, p. 342.

88. Վերջերս, իսրայէլցի պատմաբան մը ցոյց տուած է, թէ ինչպէս Իսրայէլ շահագործած է իր իսկ կողմէ ներգաղթի պարտադրած (եւ վնասուց հատուցումի չենթարկուած) Իրաքի չրեանները 1951-52ին, անոնց չցանկացած Իրաքէն մեկնում-վտարումը դարձնելով գէնք (1948ի պաղեստինցի գաղթականներու հատուցում չտալու համար (տե՛ս SHENHAV YEHOUA, "The Jews of Iraq, Zionist Ideology, and the Property of the Palestinian Refugees of 1948: An Anomaly of National Accounting", International Journal of Middle Eastern Studies, November 1999): Նոյն սկզբունքով, այս յօդուածը եւս պէտք է գիտական ու քաղաքական «անպատրաստութեան» փաստերու շարքին դասուի, քանի որ «կը նպաստէ», օրինակ, իսրայէլեան ներքին պառակտումներու (կամ արաբական հակաիսրայէլեան կեցուածքին):

չտեսնէր Պաքուի մէջ, ինչ որ ազերի հեղինակները, մեր կարծիքով «գլխավորապէս ու քաղաքականապէս "պատրաստ"» չէր դարձներ: Կարսոյեանի անգլերէն բնագիրն ալ լոյս տեսած է 1971ին – անտեսուած՝ Այվազեանի կողմէ, հետեւաբար ազերի շահագործումը պիտի չկանխուէր:

Հեղինակը ապա թարգմանական թերութիւններու օրինակներ կու տայ. –

1) «[իբրեւ զկոյրս մոլորեցան] երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհի» խօսքը անգլերէնի թարգմանուած է “the land [speaking] the language of the realm of Torgom...” «մինչ Ստ. Մալխասեան աշխարհաբարի վերածած էր այսպէս. – «Հայ լեզուով խօսող թորգոմական աշխարհը... [կոյրերի նման մոլորուեց]»: Բուզանդի խօսքը Հայաստանի մասին է («աշխարհ» եւ «երկիր» հոս եւ այլուր հոմանիշ են), հետեւաբար Կարսոյեանի թարգմանութիւնը անհեթեթ է (էջ 200–201), եւ մեր կարծիքով պէտք է ըլլար, բառացի, “the land of the language of Torgom...”, կամ, աւելի գրականացած, “the land of the Armenian language”: Մալխասեանցի ոճական անհարթութիւնն ալ կարելի է սրբագրել որպէս «թորգոմական լեզուի երկիրը...»:

2) Տիրանի կաշանքէն ետք գումարուած աշխարհաժողովին, կ'ըսուի, թէ «Թշնամիք այսու գամագիւտ լինին. այլ քան սակաւ ժամանակք են. այսրէն արշաւեսցեն թշնամիքն»: Ինչ որ Մալխասեանի կողմէ հասկցուած է որպէս «թշնամիքները սրանից կ'օգտուին, շատ չանցած՝ էլի մեր երկիրը կ'արշաւեն», անգլերէնի մէջ դարձած է “the enemy has been successful in this and after a little time will attack again”: Այվազեան ճիշտ կը նշէ, թէ Կարսոյեան շփոթի մատնուած է «գամագիւտ» («օգտուտ») բառէն (էջ 201), մեր թարգմանութեամբ, պէտք է ըլլար՝ “the enemy will take profit of this and after a little time the will attack again”:

3) «Գունդ» բառը Կարսոյեանի կողմէ հիմնականին թարգմանուած է որպէս “contingent”. բայց քանի մը պարագաներու, կը նշէ Այվազեան, այդ բառը «բանակ»ի կամ «զօրք»ի հոմանիշ է (army): Իսկ երբ Բուզանդ կը գրէ «Հայոց գունդ» կամ «Հայաստան գունդ», աներկբայօրէն կը վերաբերի Հայոց երկրի բանակին (էջ 202–203):

4) Փաւստոս կը գրէ, թէ Դատաբէն Բզնունիի քարկոծումը վճռուած է, որովհետեւ «աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ») Մալխասեանց՝ «դաւաճան է եղել իր աշխարհին եւ իր տիրոջ գնդին ու զօրքերին»): Հատուածը անգլերէնի թարգմանուած է որպէս “was a traitor to the realm, the contingent, and the army of his lord”:

Ըստ Այվազեանի, ամենն ճիշտը Մ. Գեորգեանի ռուսերէն թարգմանութիւնն է («իբրեւ մարդ, որ դաւաճանեց իր հայրենիքին, գունդին եւ զօրքին իր տիրոջ»), քանի որ անգլերէն թարգմանութեան մէջ «վերացել է (...) այն որ (...) դաւաճանել է իր հայրենիքին, այլ ո՛չ սոսկ՝ "իր տիրոջ աշխարհին"»: Ապա կը նշէ, «ինչո՞ւ էր Գարսոյեանին պէտք՝ այս պարզ դրուագում հայրենիք հասկացութիւնը ջնջելը, թողնում ենք ընթերցողի դատողութեանը» (էջ 204):

Սակայն, եթէ վերը «թորգոմական աշխարհ»ի «աշխարհ»ը հոմանիշ էր երկրին, ինչո՞ւ հիմա պէտք է զայն վերածել «հայրենիք»ի: Կը թուի, թէ Մալխասեանց աւելի հաւատարիմ է բնագրին: Միւս կողմէ, հասկնալի է, որ Դ. դարուն (եւ անկէ շատ առաջ) երկիր եւ թագաւոր նոյնացած էին, եթէ թագաւորութիւն կար՝ երկիր կար⁸⁹: Ուստի, խօսքի երկդիմութիւնը («աշխարհ» բառի կից ստացական դերանունն չկայ, ըսենք՝ «աշխարհի իւրոյ») թոյլ կու տայ ընդունիլ Կարսոյեանի ընտրութեան կարեւիւրութիւնը:

Այվազեան ճիշտ է, երբ կը մատնանշէ, որ Բուզանդի անգլերէն թարգմանութիւնը տակաւին հանգամանօրէն չէ զրախօսուած Հայաստանի մէջ: Ասիկա անհրաժեշտ է, ցոյց տալու համար, թէ իսկապէս «անսահման թերութիւններ» (էջ 187) առջեւ կը գտնուինք, կամ ընդհակառակը՝ «մոռումնետալ» (Ռասըլի բնորոշումը, ամէ) իրագործում մըն է:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԿԵՂԾՈՒՄ»

Այվազեան կ'անդրադառնայ նաեւ պատմական ժողովրդագրութեան «կեղծում»ին. —

1) «Հայաստանում հայերը փոքրամասնութիւն են յայտարարուում արդէն 15րդ դարից սկսած»:

Առ այդ, նկատի ունի Ճ. Պուռնութեանի հաստատումը. — «Փաստօրէն, [Արաքսի հովիտը] կորցրեց իր հայկական դիմագիծը եւ ընդմիշտ բնակեցուեց թիւրքական ցեղերով, իսկ Իսլամը դարձաւ գերիշխող կրօն միայն Լենք Թեմուրի արշաւանքներից յետոյ, 14րդ դարին վերջին—15րդ դարի սկզբին: Վերջին ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ Արաքսի հովտում հայերը մեծամասնութիւն էին պահպանել մինչեւ թուրք-պարս-

89. Տե՛ս ՄԱՆԱՍԷՐԵԱՆ Ռ., Հայաստանը Արտաւազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, Երեւան, 1997, էջ 90:

կական պատերազմները եւ շահ Աբբասի կազմակերպած բռնա-
զաղթները 16րդ դարում եւ 17րդ դարի սկզբին»⁹⁰:

Կը քննադատէ առաջին նախադասութիւնը, որպէս թէ Պուռ-
նութեանի աղբիւրը՝ Le Strange, գրած է, թէ Առանի, Շիրվանի,
Վրաստանի եւ Հայաստանի պարագային «յատկապէս 14րդ դարի
վերջին Վրաստանում Թիմուրի մղած բազմաթիւ պատերազմ-
ներից յետոյ է, որ այս հողերը մշտապէս բնակեցուցին թիւր-
քերով եւ իսլամը դարձաւ իշխող կրօն», որով «խօսում է աւելի
շուտ իշխող կրօնի, այսինքն՝ իշխանութեան, քան թէ մահմե-
դականների մեծամասնութիւն կազմելու մասին» (էջ 208-210,
ընդգծումը հեղինակային է):

Պարզ ընթերցումը ցոյց կու տայ, որ Պուռնութեան կրկնած
է Լը Ստրէնճի խօսքը.՝

Պուռնութեան՝ «ընդամիշտ քնակեցուց քիւրֆական ցեղե-
րով, իսկ Իսլամը դարձաւ գերիշխող կրօն».

Լը Ստրէնճ՝ «մշտապէս քնակեցուցին քիւրֆերով եւ իս-
լամը դարձաւ իշխող կրօն»:

Հոս մահմետականներու ԺԵ. դարու «մեծամասնութեան»
չ'ականարկուիլը, ուստի անհիմն է «օպորտունիստական ապահո-
վագրութեան» (էջ 210) մեղադրանքը⁹¹: Միւս կողմէ, Այվազ-
եան ընտրովի մէջբերած է պարբերութիւնը, որուն նախընթաց
տողերը կ'ըսեն, թէ համաձայնութիւն չկայ Հայերու փոքրամաս-
նութիւն դառնալու ժամանակի մասին, եւ թէ որոշ աղբիւրներ
(Մանանդեան) կը պնդեն, թէ Արաքսի հովիտը հայկական մե-
ծամասնութիւն ունեցած է մինչեւ ԺԴ. դար ներառեալ⁹²:

Պուռնութեան նորէն կը քննադատուի հայոց պատմութեան
անգլերէն երկհատորի մէջ իր գրածին առիթով, թէ «Արեւելեան
Հայաստանում հայերը մեծամասնութիւն են կազմել առաւելա-
գոյնը մինչեւ 17րդ դար ու շահ Աբբասի իրականացրած բռնա-
զաղթից յետոյ այլեւս փոքրամասնութիւն են եղել եւ 19րդ դարի
դրութեամբ կազմել բնակչութեան ընդամէնը 20 տոկոսը (Vol. 2,
p. 96)» (էջ 255): Յիշեալ էջը կ'ըսէ.՝

90. BOURNOUTIAN GEORGE, *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule*, Costa Mesa, 1992, p. 58: Ընդգծումը բառերը Այվազեանի թարգմանութեան մէջ չկան:

91. Երկրորդ նախադասութիւնը հերքելու համար, Այվազեան կը մէջբերէ Փրանսացի ճանապարհորդ Ժան Պաթիսթ Թալբերնիէի վկայութիւնը, թէ «Թոխաթից մինչեւ Թաւրիզ երկիրը բնակեցուած է Հայերով» եւ «չպէտք է զարմանալ, եթէ յիսուն հային ընկնում է մի մահմեդական» (էջ 210): Իր գիրքին մէջ, Պուռնութեան «վերջին ուսումնասիրութիւններ»ու յղում չի տար:

92. BOURNOUTIAN, *The Khanate of Erevan*, p. 58.

“It is probable that until the seventeenth century, the Armenians still maintained a majority in Eastern Armenia, but the forced relocation of some 250,000 Armenians by Shah Abbas and the numerous exoduses described in this chapter had reduced the Armenian population considerably. The census conducted by the Russians in 1830-1831 indicates that by the nineteenth century Armenians of Erevan and Nakhichevan formed 20 percent of the population. The Armenians of Ganja had also been reduced to a minority. Only in the mountainous regions of Karabagh and Zangezur did the Armenians manage to maintain a solid majority”⁹³.

Կը նշանակէ, որ

ա) Շահ Աբբասի բռնագաղթը եւ այլ գաղթեր «հայկական բնակչութիւնը մկրտելիօրէն նուազեցուցած էին», ո՛չ թէ հայերը «փոքրամասնութիւն են եղել».

բ) Հայերը 20% էին Երեւանի ու Նախիջեւանի մէջ, ո՛չ թէ «Արեւելեան Հայաստանում».

գ) Լեռնային Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի հայերը «հաստատ ւեծամասնութիւն» էին⁹⁴:

Քանի որ ռուսական վիճակագրութիւն մը գործածուած է, անոր «կեղծումը» պէտք է փաստել:

2) «Պարզւում է, որ Կիլիկեան հայկական թագաւորութիւնում՝ “հաւանաբար, հայերը նոյնիսկ բնակչութեան մեծամասնութիւնն էլ չէին”» (էջ 211): Չակերտուածը Անի Աղամեան-Պուռնութեանի հաստատումն է, որուն ամբողջական բնագիրը հետեւեալն է. –

“The Cilician period, culminating in the establishment of the Kingdom of Cilicia in about 1199, represents something of a break in Armenian history, For the first time, major events in the history of the Armenian people were played out in territories that were never part of the ancestral Armenian homeland and where Armenians probably did not even constitute a majority of the population”⁹⁵:

93. BOURNOUTIAN GEORGE, “Eastern Armenia from the seventeenth Century to the Russian Annexation”; in The Armenian People, vol. II, p. 96.

94. Այվազեան կը յիշէ Օտրի Ալթսթատի 1992ի հատորը, որ կը հետեւի Բուլնիթովի գրոյթներուն (էջ 116): Յայտնի չէ ի՞նչ է անոր կապը ԱՄՆի Հայագիտութեան հետ: Ղարաբաղի 1832ի ժողովրդագրութեան Ալթսթատի աղաւղումի մասին, տե՛ս BOURNOUTIAN GEORGE, “The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabagh”, Journal of The Society for Armenian Studies, vol. 9, 1996, 1997 [1999], pp. 99-102.

95. BOURNOUTIAN ATAMIAN ANI, “Cilician Armenia”, in The Armenian People, vol. p. 273.

Այվազեան կը հերքէ իր կիսատ մէջբերումը Գ. Միքայէլեանի հաշուարկով, թէ ԺԳ. դարուն Կիլիկիոյ բնակչութիւնը մէկ միլիոն էր, եւ թէ «... թուաքանակի առումով եւս նրանք [հայերը. Վ.Մ.] առաջինն էին»։ Վերջինիս գիրքը չունինք, բայց քանի որ հաշուարկը «տեղ է դրել նաեւ "Հայ ժողովրդի պատմութիւն" ակադեմիական բազմահատորեակում» (էջ 212), յայտնենք, որ նշուած էջերը կը կրկնեն Միքայէլեանը՝ առանց մեծամասնութեան պնդումի⁹⁶։

Մեր կարծիքով, հեղինակուհին թիւրըմբռնուած է։ ան կ'ուզէ ըսել, թէ հայկական Կիլիկիոյ հիմնումը տեղի ունեցած է պատմական Հայաստանէն դուրս տարածքի մը մէջ, ուր հայերը հաւանաբար մեծամասնութիւն չէին։ Ոսթըր (1080-1198 շրջանի մասին է, եւ ի հարկէ, առաջին իշխանապետներու ժամանակ հայերը թուային առաւելութիւն չունէին։ Արդարեւ, մեր հասկըցած ձեւով ըմբռնելու համար, ըսուածը պէտք է կապուի հայկական պետականութեան սկիզբի շրջանի մասին հետեւեալ նախադասութեան հետ՝ երեք էջ անդին․-

“Despite their probable lack of numerical superiority, Armenians came to dominate key positions in Cilicia”⁹⁷ («Հակառակ թուական գերակայութեան իրենց հաւանական պակասին, հայերը հասան Կիլիկիոյ մէջ բանալի դիրքերու տէր ըլլալու»)։

Աղամեան կը խօսի ԺԱ. դարու վերջերու վիճակին, ու Միքայէլեան՝ ԺԳ. դարու, սակայն չենք գիտեր, թէ Միքայէլեանի «մօտաւոր հաշուումները» հայերու ճշգրիտ թիւ մը կ'ընդգրկեն, կամ միայն մեծամասնութեան ընդհանուր հաստատում մը։

«Սենսացիոն» գիւտի եւ «անհեթեթ յայտարարութեան» (էջ 211) տեղ չկայ։ Կարծիքը կրնայ վիճակագրութիւն չունենալ իր ետին, բայց տրամաբանական վերլուծումի հիմքը ունի։ Հարցը պատմագիտական է եւ ո'չ թէ՛ «թուրքամէտ քաղաքական ենթատեքստ»ի (էջ 212)։

«ՆՍԵՄԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐ»

Ամերիկեան հայագիտութեան քննադատելի արժեւորումներու ղեպքերը կ'ընդգրկեն «հայկական քաղաքականութեան ու մշակոյթի նուաճումների նսեմացման փորձեր»։ Դիւրութեան

96. ԶՈՒԼԱԼԵԱՆ Մ., «Հայկական իշխանութեան հիմնումը Կիլիկիայում», Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. Գ. Երևան, 1976, էջ 672-673։

97. ATAMIAN BOURNOUTIAN, op. cit., p. 276.

համար, պիտի թուարկենք զանոնք ըստ Այվազեանի մատուցումին։—

ա) «Հայկական արուեստի ազդեցությունը համաշխարհային արուեստի վրայ փոքր է եղել»։ Արուեստաբան Թոմաս Մէթիւսի այս խօսքը կրնայ ընդունելի ըլլալ թէ ոչ, քանի որ «փոքր»ի ու «մեծ»ի չափանիշները անյայտ են ընդհանրապէս, ինչպէս դիտել կը տրուի (էջ 213), բայց կապ չունի հայ արուեստի զնահատականի հետ, որուն ուսումնասիրությունը կարելորդ է ինքն իր մէջ, անկախաբար իր ազդեցութեան չափէն։ Արուեստի ուսումնասիրութեան կարեւորությունը միայն իր արտաքին կապերուն մէջ չի կայանար։

բ) Ըստ Թոմասի, Դաւիթ Անյաղթը «հաստատ ապրել է ճշգրիտ դարի երկրորդ կէսին եւ... գուցէ բոլորովին էլ հայ չի եղել»։ Հարվարտի տղթորականի ուսանող Սերժիօ Լա Փորթա գրախօսականի մը մէջ յիշած է այս կարծիքը, ուստի Այվազեան կը պնդէ, որ ամերիկեան հայագիտությունը իր սաները կը մղէ դէպի Թոմասի գործերը եւ ապա անվստահություն կը սերմանէ Հայաստանի հայագիտութեան հանդէպ (էջ 214), առանց փաստի։

գ) Թորոս Ռոսլինի ծագումնաբանական մասին այլեւայլ կարծիքներ տրուած են, զայն փորձելով արեւմուտքի համարիլ ու անոր վրայ արեւմտեան ազդեցություն տեսնել։ Այվազեան զանոնք կը նկատէ «ապահայացներու» փորձեր (էջ 214–215)։ Այս կարծիքները պարտին անաչառ քննութեան բովէն պէտք է անցնին (Իրինա Դրամիեան հերքած է զանոնք)։ Անկէ անդին, կարիք չկայ գիտական հարցը ազգային խնդրի վերածելու։ Երբ դարասկիզբին արեւմտեան արուեստի մէջ Ստրիկովսկի հետք կը տեսնէր, «հայացներու» փորձ չէր ընել։

դ) «Աշխարհացոյց»ի անգլերէն թարգմանիչ Ռ. Հիւսն, ժխտելէ ետք Պորենացիի հնարաւոր հեղինակութեան հարցը եւ Պատմահայրը թուագրելով Ը. դար, կ'արձանագրէ, որ այդ երկը «իրենից ներկայացնում է հայ մտքի ու մշակութի վրայ հեղինակական ու, աւելի ստոյգ՝ բնականական ազդեցութեան մի հրաշալի օրինակ», ինչ որ ըստ Այվազեանի աչառու կեցումով մըն է, որովհետեւ չի յիշեր հայ մտքի ինքնուրոյնությունը (էջ 215–217)⁹⁸։ Սակայն, փաստ էր, որ «Աշխարհացոյց»ը գրուած է

98. Այդ նիւթի մասին շատ քիչ բան հասած է հայկական մատենագրութեանն։ Այս հիմամբ, Հիւսն «բնական փոքր մի պոռոտախօսություն» կը համարի («Հին Հայաստանի» թարգմանելով «հայկականով») Սուրեն Երեմեանի կարծիքը, թէ (Հին Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ քարտեզագրութեան անգլագական յուշարձան) (Ս. Երեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշ-

հելլենական աշխարհագիրներու (Պտղոմէոս, Պապոս Աղեքսանդրացի) անմիջական հետեւութեամբ՝ հեղինակի իսկ հաւաստիացումով:

Ե) Ճոն Կրեփին «Աշխարհացոյց»ի մասին գրած է, թէ «Հայաստանից դուրս աշխատող ժամանակակից քիչ գիտնականներ են հաւատ ընծայում, որ այսպիսի մի գործ կարող էր ինքնուրոյն գրել այնպիսի մի գաւառական, ինչպիսին էր, ենթադրաբար, Եօթներորդ դարի որեւէ հայը»: Իսկ Այվազեան կը մեկնաբանէ, թէ «ահա այսպէս՝ գրիչի մի հարուածով Եօթերորդ դարում ապրած բոլոր հայերը յայտարարուած են յետամնաց գաւառականներ» (էջ 218) եւ թէ «արդի հայաստանեան հայագիտութեան նկատմամբ... քամահրական ու վերամբարձ, եթէ չասենք՝ հայտեաց վարմունքը ծնուել ու սնուել է ամենեւին ո՛չ-գիտական աղբիւրներից» (էջ 219): Յայտնի է, որ Է. կամ Ի. դարուն «գաւառական» կարելի է նկատել այն անձը, որ «բարձր աստիճանի հասած զարգացածութիւն»ը չէ սնած աշխարհի հետ քայլ պահելու մտահոգութեամբ: Շիրակացի մը ըրած է ատիկա, բայց տասնեակ Շիրակացիներ դուրս չեկան (կորսուած ձեռագրի հարց չէ): Ինչպէս որ Հայաստանի մէջ աշխարհի հետ քայլ պահող մարդիկ կան, նաեւ կան ովքեր սեփական իւղի մէջ տապակուելու սկզբունքը կ'որդեգրեն: Այս է գաւառականութիւնը, որմէ աշխարհի ո՛չ մէկ անկիւն գերծ է:

զ) Դարձեալ Կրեփին, մամուլի հաղորդագրութեան մը մէջ, կը նշէ, թէ «Հայերը ոչ մի լուրջ բժշկագիտական տրակտատ չեն գրել մինչեւ 12րդ դարը՝ արաբական բժշկագիտական զարթոնքից անմիջապէս յետոյ»: Այվազեան հայ հին բժշկագիտութեան ու բժշկարաններու թարգմանութեան փաստերը կը շարէ -որոնք ինքնուրոյն հեղինակութեան հետ կապ չունին-, չուսումնասիրուած ձեռագիրներու հարցը կը յիշէ -որ թէականօրէն կրնայ արդիւնաւորուիլ- եւ կը հերքէ պնդումը, յիշելով «Գագիկ-Հեթումեան բժշկարան»ը (էջ 219-220): Վերջինը իրաւացի է, եւ անշուշտ տեղեկագրութիւնը կարելի էր դրական շարադրանքով կատարել, կը նկատէ հայրենի պատմաբանը:

է) Փիթըր Բաուր միջնադարու համալսարանները «վանական ակադեմիաներ» կամ «վանական դպրոց»ներ կը համարի: Ըստ Այվազեանի, անոնք կրնան զուգադրուիլ եւրոպական համալսարաններու հետ, ուստի աստիճանագրուելու հիմք չկայ (էջ 221-222):

Խառնացոյց»ի, Երեւան, 1963, էջ 7) մըն է «Աշխարհացոյց»ը: Երեմեան միայն ըսած է, թէ այդ երկը անզուգական է որպէս երեւոյթ: Հիւսն թիւրմբոնած է այս միտքը:

ՎԵՐՋՆԱԲԱՆ

Իր քննարկումին որպէս հետեւանք, հեղինակը կը յանգի դաւի մը գոյութեան (էջ 227-236): Ըստ իրեն, ամերիկեան հայագիտութիւնը երկու միտում ունի, զորս կը նոյնացնէ թուրք-ատրպէյճանական «հայագիտութեան» նպատակներուն:—

ա) Քայքայել հայ ժողովուրդի պատմա-իրաւական հիմքը որ զայն կը կապէ իր պապենական օրրանին ու իր կորուսեալ հողերուն:

բ) Թուլցնել սփիւռքահայերու եւ հայաստանցիներու բարոյա-հոգեբանական եւ գաղափարական նուիրումն ու կապը հայութեան հետ⁹⁹:

Անոնց կողքին կը դնէ շարք մը լրացուցիչ մարտավարական միջոցներ:—

1) Հայաստանի հայագիտութեան նուաճումներու գիտակցական անտեսում:

2) ԱՄՆի հայագիտական ամպլիոններու վերահսկողութիւնը այդ հայագէտներու կողմէ, եւ անոնց հակակշիռը՝ պաշտօններու յաջորդականութեան վրայ:

3) Քննադատական միջնորդութիւն բացակայութիւն կամ չէզոքացում:

4) Հայագիտական նոր ոյժերու պատրաստութեան ղեկավարութիւն եւ հակակշիռ:

5) Գիտական հրապարակումներու վերահսկողութիւն:

Ըստ Այվազեանի, ամերիկեան ամպլիոնի վարիչներէն — եւ կարկառուն հայագէտներէն — շատեր կը յատկանշուին լեզուի վատ իմացութեամբ (մանաւանդ՝ աշխարհաբար), հայերէն հայագիտական գրականութեան անգլիերէնացումի երեւոյթով (այսինքն, բանբարդութեամբ), յատկապէս՝ ազգային իմաստով ու ծագած ոյժեր ըլլալու հանգամանքով: Բացի երկրորդէն — ծանրակշիռ մեղադրանք, զոր պէտք է պատշաճօրէն փաստել —, միւսները մաս կը կազմեն մտածողութեան գիծի մը, որ կ'ենթադրէ, թէ լեզուի իմացութիւնը կամ ազգային «ուծացումը» կը պայմանաւորեն գիտական վաստակ մը: Նման չափանիշ, մեզի կը թուի, ընդունելի չէ:

99. Ռ. Յովհաննիսեանի խմբագրած անգլերէն երկհատորեակը, ըստ հեղինակին, որուն մասնակցած են բազմաթիւ հայագէտներ, «ԱՄՆում դատարակելու է նաեւ ամերիկահայ աճող սերնդին՝ մի մեծ ու նոր վիճակի հայաստանցիների եւ սփիւռքահայերի միջեւ» (էջ 227): Գործը անսխալ չէ, բայց իր պառակտիչ բնոյթը մեզի հասու չէ: Կը սպասենք մեր քննածներէն աւելի համոզիչ փաստարկներու:

Այս գիտնականներուն գլխաւոր սկզբունքը «արդի հայագիտութեան նուաճումների անտեսումն է», իսկ գլխաւոր խոչընդոտը՝ «հայաստանեան հայագիտութիւնը», ըստ Այվազեանի, որ չի բացառեր, որ ապագային փորձ ըլլայ Հայաստանի մէջ ամերիկահայ հայագիտութեան կամրջագլուխ մը հաստատելու՝ տեղական ոյժերու մասնակցութեամբ: Այս բոլոր հաստատումներուն մէջ «դաւադրական» եղանակ մը առկայ է, որ երբեմն աւելի յարմար է լրտեսական վէպերու սեռին, եւ ո'չ՝ փաստերու վրայ հիմնուած գիտութեան:

Մեր կարծիքով, Այվազեան այս բոլորէն անդին ճիշտ առաջարկ մը ունի. անհրաժեշտ է սատար կանգնիլ Հայաստանի հայագիտութեան, զայն փրկելու համար իր ճշնաժամային պայմաններէն, եւ դուրս հանել զայն դէպի միջազգային ասպարէզ՝ հրատարակչական առումով: Այդ գործը պէտք է ստանձնէ, առաջին հերթին, Հայաստանի կառավարութիւնը, բայց երբ կ'իմանանք, որ 1998ի պետական նախահաշիւնէն 60.400 տոլար յատկացուած է Մատենադարանին, որմէ 1.976 տոլար՝ 126 աշխատակիցներու աշխատավարձերուն (էջ 232), յայտնի է, որ մեծ ակնկալութիւններ կարելի է ունենալ:

Նման երախտաշատ գործ, հայրենի գիտութեան վերելքին սատարելէ անդին, «հակահարուած» պիտի չտար ամերիկեան հայագիտութեան, այլ՝ ընդհակառակը, պիտի սերտացնէր կապերը, իրարհասկացողութիւնը եւ, մանաւանդ, փոխադարձ վստահութիւնը: Ասիկա, իր կարգին, պիտի նուազեցնէր հայկական ուսմանց մասնատումի ներկայ վիճակը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Summary

ARMENIAN STUDIES IN THE UNITED STATES

VARTAN MATIOSSIAN

A young historian from Armenia, Armen Ayvazian, has recently written a lengthy polemical survey about Armenian Studies in the United States, in Armenian ("The History of Armenia as Presented in American Historiography", Yerevan, Artagers, 1998, 258 pp). In a critical study of the work of several Armenologists (Ronald suny, Robert Thomson, Nina Garsoian, and others), the author has tried to show the existence of a preconceived bias regarding Armenian old and modern history, and has leveled a charge of non-scholarly motivations, linking them with American and Turko-Azerbaijani purported anti-Armenian scholarship. The present review essay, while briefly dealing with the relations between Armenian Studies in the U.S.A, and Armenia, has taken issue with Ayvazian's contentions, assessing the whole in a detailed critique. It is shown that most of those arguments are based on misreadings or misinterpretations, inaccurate and unfounded assumptions, as well as farfetched charges, despite the fact that a few remarks are correct and deserve to be taken into account.